UNIVERSITY OF AMSTERDAM

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Burgerperspectieven

den Ridder, J.; Miltenburg, E.; Steenvoorden, E.; van der Meer, T.; Dekker, P.

Publication date
2020
Document Version
Final published version
License
Other

Link to publication

Citation for published version (APA):
den Ridder, J., Miltenburg, E., Steenvoorden, E., van der Meer, T., & Dekker, P. (2020). *Burgerperspectieven*. (COB Kwartaalbericht; No. 2020/4). Sociaal en Cultureel Planbureau. https://www.scp.nl/over-scp/publicaties/publicaties/2020/12/28/burgerperspectieven-2020-4

General rights
It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations
If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: https://uba.uva.nl/en/contact, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

UvA-DARE is a service provided by the library of the University of Amsterdam (https://dare.uva.nl)

Download date:11 Feb 2023

Sociaal en Cultureel Planbureau

Burgerperspectieven

2020 | 4

- → Mensen zijn veel pessimistischer over Nederland dan aan het begin van de coronacrisis
- → Vertrouwen in politiek gedaald, maar nog altijd hoger dan voor de crisis
- → Gevoel van saamhorigheid was tijdelijk
- → Zorgen over toenemende tegenstellingen door de coronacrisis

Thema

Stijging van vertrouwen tijdens coronacrisis geanalyseerd

- → De stijging van vertrouwen is te karakteriseren als minder cynisme over de competenties en intenties van politici
- → Kiezers van de rechtse oppositie stegen in het voorjaar het meest in vertrouwen
- → Angst voor corona en voorkeur aanpak pandemie boven heropenen economie verklaren veranderingen in politiek vertrouwen

Josje den Ridder, Emily Miltenburg, Eefje Steenvoorden,
Tom van der Meer en Paul Dekker

COB

Burgerperspectieven 2020 | 4

Belangrijkste bevindingen vierde kwartaal 2020

Veel pessimistischer over Nederland dan aan het begin van de coronacrisis

Zorgen over corona blijven de publieke opinie domineren. Het onderwerp is in oktober met afstand het meest genoemd als belangrijkste maatschappelijke probleem. Was er in april en juli nog een relatief hoopvolle coronastemming vanwege goede coronacijfers, saamhorigheid en daadkrachtig optreden, in oktober overheerst somberheid. Redenen voor pessimisme zijn dat de coronacijfers de verkeerde kant opgaan, de aanpak van de regering te traag gevonden wordt en de saamhorigheid ver te zoeken is. Ook maken veel mensen zich zorgen over de economie. In oktober verwacht 79% van de ondervraagden het komende jaar een verslechtering van de economie. Over de eigen financiën blijven mensen tevreden.

→ p. 8-17

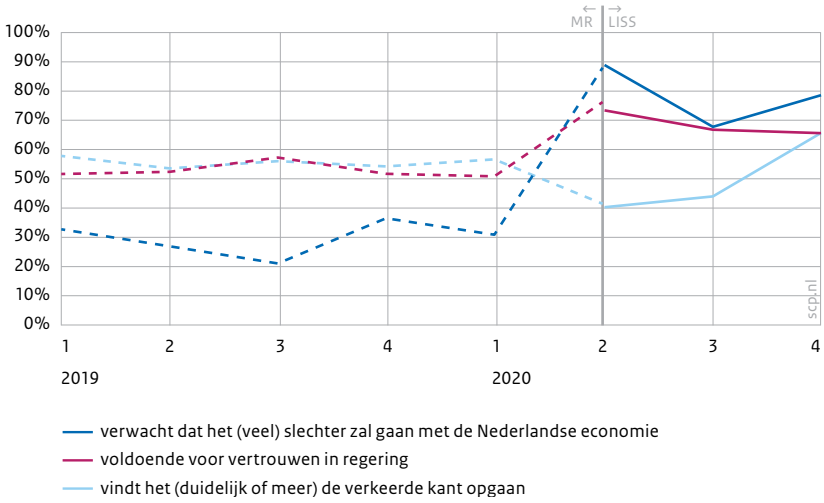

Gevoel van saamhorigheid was tijdelijk

Aan het begin van de crisis nam het gevoel van saamhorigheid toe. Mensen noemden het een lichtpuntje in de crisis. Dit positieve gevoel over saamhorigheid was tijdelijk. Ze noemen zorgen over omgangsvormen weer vaker als belangrijkste probleem. 63% vindt dat we met steeds minder respect met elkaar omgaan. Dat aandeel was aan het begin van de coronacrisis fors gedaald, maar nu weer bijna net zo hoog als voor de crisis. Ook het vertrouwen in anderen steeg aan het begin van de coronacrisis licht en is nu terug op het niveau van voor de coronacrisis.

→ p. 26-27

Grootste tegenstelling tussen arm en rijk

Driekwart van de bevolking ziet een grote tegenstelling tussen arme en rijke mensen, tussen vrouwen en mannen is dat nog geen kwart. Vrouwen zien vaker (29%) dan mannen (15%) een grote tegenstelling tussen de seksen, de jongste helft (52%) ziet vaker dan de oudste helft (44%) een tegenstelling tussen jongeren en ouderen. Bijna twee derde van de bevolking ziet een grote tegenstelling tussen lager- en hogeropgeleiden; dat aandeel verschilt niet tussen de hoogst en laagst opgeleide helft.

→ p. 27-31

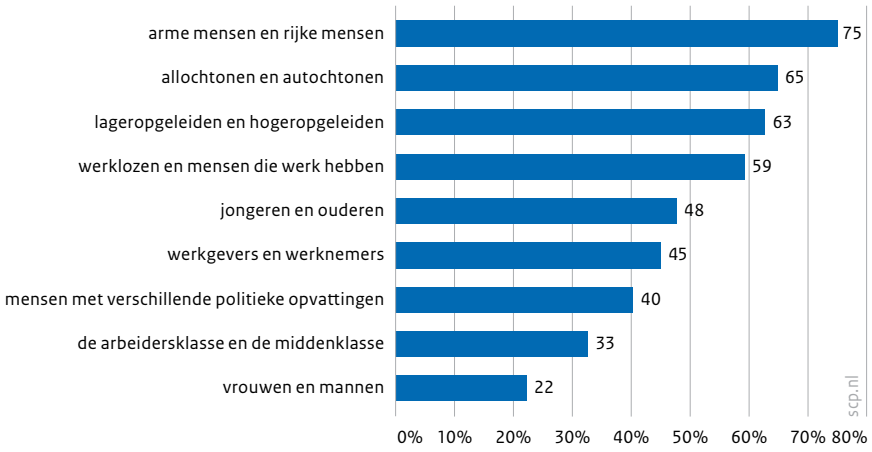

Zorgen over toenemende tegenstellingen door de coronacrisis

Twee derde van de mensen is het eens met de stelling dat de coronacrisis tegenstellingen tussen groepen vergroot. Daarbij denken ze vooral aan controverses over het virus en de maatregelen, maar ook aan de sociale en economische gevolgen op termijn en aan de gevolgen van stress en isolement: de lontjes van mensen lijken korter te worden en de mensen worden in hun uitspraken mogelijk minder gematigd omdat ze geen andersdenkenden ontmoeten.

→ p. 31-35

Door de coronacrisis worden tegenstellingen tussen groepen groter

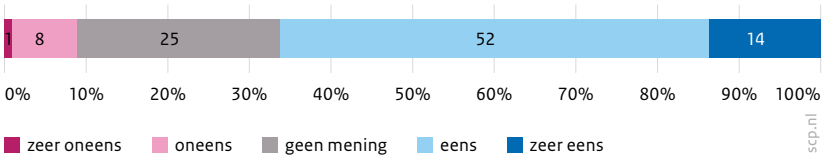

Vertrouwen in politiek gedaald, maar nog altijd hoger dan voor de crisis

Aan het begin van de coronacrisis is het vertrouwen in de politiek sterk gestegen. De verwachting is dat dit vertrouwen op termijn daalt naar het niveau van voor de crisis. Dat is in oktober nog niet gebeurd. Het vertrouwen is lager dan in april, maar nog steeds aanzienlijk hoger dan voor de coronacrisis. Wel is er meer kritiek op de manier waarop de overheid de coronacrisis aanpakt. In oktober is er minder steun voor de gekozen aanpak van dat moment en is een ruime meerderheid voorstander van een strengere overheid en strengere maatregelen.

→ p. 20-26

Thema: Stijging van vertrouwen tijdens coronacrisis geanalyseerd

De stijging van vertrouwen is te karakteriseren als minder cynisme over de competenties en intenties van politici

De stijging van het vertrouwen in de regering die we in het voorjaar zagen, blijkt geworteld in een positiever oordeel over de competenties en intenties van politici. Dit sluit aan bij de manier waarop mensen hun vertrouwen in de regering in oktober toelichten. Zij noemen zowel de corona-aanpak, als de goede bedoelingen en het harde werken als redenen om de regering te vertrouwen.

→ p. 53-55

Kiezers rechtse oppositie stegen in het voorjaar het sterkst in vertrouwen

Het vertrouwen in de regering steeg tussen maart en april/mei het sterkst onder kiezers van de PVV en FvD. Onder kiezers van de coalitiepartijen steeg het vertrouwen het minst. We zien twee verklaringen voor de stijging onder aanhangers van PVV en FvD. Ten eerste was hun politiek vertrouwen voor de crisis het laagst, wat de meeste verandering mogelijk maakt. Ten tweede zien we juist onder deze kiezers een positiever oordeel over de competentie en intenties van politici.

Tussen de meting in april/mei en die in oktober daalde het vertrouwen onder kiezers van de rechtse oppositie juist weer sterker dan onder andere kiezers. Toch blijft hun vertrouwen ook in oktober duidelijk hoger dan in maart.

→ p. 59-60

Angst voor corona en voorkeur voor aanpak pandemie boven heropenen economie verklaren de stijging van vertrouwen sinds maart 2020

Angst voor een coronabesmetting is zowel in het voorjaar als in het najaar een belangrijke verklaring voor de stijging van vertrouwen in de regering. Onder mensen die aangeven bang te zijn voor een coronabesmetting (voor henzelf, familieleden, vrienden of kennissen) zien we een grotere stijging van vertrouwen dan onder mensen die weinig tot geen angst voor corona ervaren. Angst is een bekend onderdeel van de *rally 'round the flag*. In reactie op een externe dreiging stijgt de steun voor politieke leiders vanwege een hang naar veiligheid, zowel fysiek (de gezondheid), als symbolisch (tegengaan van chaos, het wereldbeeld van mensen zeker stellen).

In het voorjaar kunnen we de stijging van het vertrouwen in de regering niet verklaren door beleidsvoorkeuren over de aanpak van de crisis (aanpak pandemie vs. heropenen economie). Bij de tweede golf is dat anders: dan verklaart die voorkeur wel politiek vertrouwen. Onder burgers die de economie willen heropenen is de vertrouwensdaling in oktober sterker dan onder burgers die de pandemie zo hard mogelijk de kop in willen drukken.

→ p. 63-64

Inhoud

	Belangrijkste bevindingen vierde kwartaal 2020	2
	Ten geleide	6
1	Hoe gaat het met Nederland?	8
2	Stijging van vertrouwen tijdens coronacrisis geanalyseerd	50
	Verantwoording	67

Ten geleide

In dit 51ste kwartaalbericht van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) onderzoeken we de publieke opinie in Nederland in het vierde kwartaal van 2020. Dat doen we in hoofdstuk 1 op basis van de COB-kwartaalenquête, vier online groepsgesprekken met in totaal veertien jongeren en een online research community, waarin ongeveer tachtig mensen uitgebreid reageerden op onze vragen over de stand van het land en op elkaars opvattingen. Deze onderzoeken zijn allemaal gehouden in oktober (zie de Verantwoording achterin voor meer informatie). We kijken onder andere of mensen vinden dat het met Nederland de verkeerde of de goede kant opgaat, naar institutioneel en sociaal vertrouwen, naar tegenstellingen tussen groepen en naar urgente maatschappelijke kwesties. In hoofdstuk 2 gaan we uitgebreid in op één van de grote veranderingen sinds het begin van de coronacrisis: de stijging van het vertrouwen in de politiek. Centraal staat de vraag hoe we deze vertrouwensstijging kunnen verklaren: komt dat vooral door angst voor een externe crisis of is het steun voor het optreden van het kabinet? Die vraag beantwoorden we door gebruik te maken van aanvullend onderzoek dat we uitvoerden in samenwerking met de Universiteit van Amsterdam: de onderzoekers bestuderen individuele veranderingen in vertrouwen in instituties door bij dezelfde mensen op drie momenten een enquête af te nemen (begin maart, eind april/begin mei en oktober 2020, meer uitleg hierover in hoofdstuk 2).

In de tekst citeren we deelnemers aan de enquête en de online research community. Bij deelnemers aan de enquête vermelden we achter het citaat hun geslacht, leeftijd en opleidingsniveau. Bij citaten uit de online research community doen we dat ook, en zullen we expliciet vermelden dat het citaat uit de community komt met de afkorting RC. De resultaten van de online gesprekken met jongeren zijn verwerkt in kaders.

Overgang van COB-veldwerk van Marketresponse naar LISS-panel van CentERdata

In het COB-bericht van april kondigden we het al aan: een overgang van het COB-veldwerk van onderzoeksbureau Marketresponse (COB-MR) naar het LISS-panel van CentERdata (Universiteit Tilburg) (COB-LISS). Omdat een overgang naar een ander onderzoekspanel onvermijdelijk tot een trendbreuk leidt, hebben we in april een dubbelmeting gehouden door op hetzelfde moment identieke vragenlijsten af te nemen in beide onderzoekspanels. Hiermee konden we bestuderen hoe groot de verschillen tussen het onderzoek bij Marketresponse en in het LISS-panel zijn. Een analyse van de resultaten van beide onderzoeken laat zien dat de uitkomsten in grote lijnen overeenkomen. We achten het op basis van deze systematische vergelijking verantwoord de uitkomsten van de COB-MR- en COB-LISS-metingen in één figuur of tabel weer te geven (de vraagstellingen en antwoordcategorieën waren immers identiek en verschillen in de dubbelmeting waren aantoonbaar klein). Toch zullen we in alle tabellen en figuren duidelijk laten zien dat we te maken hebben met een dubbelmeting en twee verschillende dataverzamelingen.

Dat doen we door zowel de cijfers uit MR 2020/2 als uit LISS 2020/2 te tonen en in de figuren aan de hand van een verticale streep duidelijk aan te geven wanneer de dubbelmeting was en welk moment het begin van nieuwe dataverzameling in LISS markeert. Vanaf het derde kwartaal (juli) van 2020 is het COB alleen gehouden binnen het LISS-panel. De COB-LISS-meting van oktober vergelijken we met eerdere metingen in het LISS-panel van april en juli 2020. In de Verantwoording achterin gaan we uitgebreid in op de vergelijking tussen beide onderzoeken.

Gedeeltelijke lockdown aangekondigd tijdens veldwerkperiode

De enquêtedata zijn online verzameld via het LISS-panel tussen 5 oktober en 27 oktober. Ruim een derde van de enquête is afgenomen voor de aankondiging van de gedeeltelijke lockdown tijdens de persconferentie op 13 oktober, de rest erna. De online research community liep van 5 tot 31 oktober, dus ook hier zijn gegevens verzameld voor en na deze persconferentie. De online groepsgesprekken met jongeren vonden plaats op 15 en 21 oktober. We hebben gekeken in hoeverre er verschillen in houdingen en opvattingen zijn tussen de periode voor en na die persconferentie, maar die verschillen blijken beperkt.

Tijdens de veldwerkperiode stond het nieuws in het teken van de tweede golf en nieuwe coronamaatregelen. Vlak voor de start van het veldwerk, op 28 september, kondigde de regering nieuwe coronamaatregelen aan vanwege het steeds verder oplopende aantal besmettingen. Zo moesten restaurants en cafés om 22.00 uur sluiten, mochten mensen thuis nog maar drie gasten ontvangen, moesten sportkantines sluiten en werden mensen opgeroepen om zo veel mogelijk thuis te werken. Omdat het aantal besmettingen bleef oplopen, werd op 13 oktober een gedeeltelijke lockdown afgekondigd: bovenop de al geldende maatregelen en adviezen werd iedereen vanaf 13 jaar opgeroepen om in winkels en andere publiek toegankelijke ruimten zo veel mogelijk een mondkapje te dragen, alle eet- en drinkgelegenheden moesten sluiten, na 20.00 uur mocht geen alcohol worden verkocht, evenementen werden verboden, sporten was slechts beperkt mogelijk en reizen werd zo veel mogelijk afgeraden. Direct na het einde van de veldwerkperiode, op 3 november, werd de gedeeltelijke lockdown verzwaard met onder andere de sluiting van zwembaden, een verbod op groepslessen bij sportscholen en het verminderen van het aantal thuis te ontvangen gasten naar twee.

Naast nieuws over de coronacrisis, was er in de media in oktober aandacht voor de moord op de Franse leraar Samuel Patty op 16 oktober door een jihadist en voor de aanloop naar de Amerikaanse presidentsverkiezingen (op 3 november).

1 Hoe gaat het met Nederland?

Kernpunten

- → De zorgen over corona blijven de publieke opinie domineren. Was er in april en juli nog een relatief hoopvolle coronastemming, nu overheerst somberheid. 66% vindt het (duidelijk) de verkeerde kant opgaan met Nederland, dat was in april 40% en in juli 44%. Redenen voor pessimisme zijn dat de coronacijfers de verkeerde kant opgaan, mensen zich zorgen maken over de economie, de aanpak van de regering te traag vinden en de saamhorigheid volgens velen ver te zoeken is.
- → Aan het begin van de coronacrisis is het vertrouwen in de politiek sterk gestegen. De verwachting is dat dit vertrouwen op termijn daalt naar het niveau van voor de crisis. Dat is in oktober nog niet gebeurd: 66% geeft de regering een voldoende, dat is lager dan in april, maar nog steeds aanzienlijk hoger dan voor de coronacrisis. In januari gaf iets meer dan de helft de regering een voldoende. Wel is er meer kritiek op de manier waarop de overheid de coronacrisis aanpakt. Mensen vinden dat de overheid te laat maatregelen heeft genomen of missen de logica erachter. In oktober wil de grootste groep strengere maatregelen.
- → Het sociaal vertrouwen steeg aan het begin van de coronacrisis licht en is nu terug op het niveau van voor de coronacrisis. Ook de zorgen over omgangsvormen en een gebrek aan respect zijn terug op het niveau van voor de crisis.
- → Mensen maken zich zorgen over toenemende tegenstellingen tussen groepen. 66% denkt dat de coronacrisis de tegenstellingen vergroot door controverses en tegengestelde belangen, door sociale en economische gevolgen, doordat mensen meer stress hebben, en doordat mensen minder worden gematigd in hun opvattingen omdat ze geen andersdenkenden meer ontmoeten.

De publieke opinie staat in oktober nog steeds in het teken van de coronacrisis. In vergelijking met april, aan het begin van de coronacrisis, is de stemming op sommige punten omgeslagen. Op andere punten veranderde de publieke opinie veel minder. In dit hoofdstuk gaan we in op de veranderingen en constanten in de Nederlandse publieke opinie tijdens de coronacrisis. We kijken onder andere naar de stemming over het land, institutioneel en sociaal vertrouwen, de belangrijkste zorgen en opvattingen over tegenstellingen tussen groepen.

Sterke toename van het pessimisme

Aan het begin van de coronacrisis waren Nederlanders – opmerkelijk genoeg – positiever over de kant die Nederland opgaat dan vlak voor de crisis. In dit laatste kwartaal van 2020 is de stemming omgeslagen en overheerst het pessimisme. 66% vindt het in oktober (duidelijk) de verkeerde kant opgaan met Nederland, dat was in april 40% en in juli 44% (zie figuur 1.1). Het aandeel dat het de goede kant op vindt gaan, is gedaald van 46% in april naar 22% in oktober. Daarmee is de stemming in oktober niet alleen somberder dan in april en juli, maar ook somberder dan vóór de coronacrisis. Het aandeel dat het de verkeerde kant op vindt gaan, ligt daarmee aanzienlijk hoger dan de afgelopen drie jaar, maar het is geen record. In 2012 en 2013, aan het einde van de vorige economische crisis, was het aandeel pessimisten vergelijkbaar hoog.

Kader 1.1 Veranderingen in de dataverzameling zichtbaar in tabellen en figuren

Het COB-veldwerk is overgegaan van onderzoeksbureau Marketresponse (MR) (COB-MR) naar het LISS-panel van CentERdata (Universiteit Tilburg) (COB-LISS). Om te bestuderen hoe groot de verschillen tussen het onderzoek bij Marketresponse en in het LISS-panel zijn, is in het tweede kwartaal van 2020 een dubbelmeting gehouden bij beide bureaus (zie de Ten Geleide voorin en de Verantwoording achterin voor meer uitleg over de vergelijking tussen de COB-meting in MR en LISS). We achten het op basis van deze vergelijking verantwoord de uitkomsten van de COB-MR- en COB-LISS-metingen in één figuur of tabel weer te geven (de vraagstellingen en antwoordcategorieën waren immers identiek en de verschillen waren aantoonbaar klein), maar we zullen in alle tabellen en figuren duidelijk laten zien dat we te maken hebben met een dubbelmeting en twee verschillende dataverzamelingen. Dat doen we door zowel de cijfers uit MR 2020/2 als die uit LISS 2020/2 te tonen en in de figuren aan de hand van een verticale streep duidelijk aan te geven wanneer de dubbelmeting was en welk moment het begin van de nieuwe dataverzameling in LISS markeert. Vanaf het derde kwartaal (juli) van 2020 is het COB alleen gehouden binnen het LISS-panel. In COB 2020|2 zijn de cijfers van de laatste COB-MR-meting uit april 2020 gerapporteerd. In dit kwartaal baseren we ons in de tekst op de eerste COB-LISS-meting uit april 2020 en vergelijken deze met de COB-LISS-metingen van juli en oktober (dit kwartaal). De COB-MR-meting uit april 2020 komt dus alleen nog voor in de figuren en tabellen als dubbelmeting. Er worden soms ook vergelijkingen gemaakt tussen de COB-LISS-metingen en de COB-MR-metingen van vóór april 2020. Wanneer hierbij voorzichtigheid geboden is, zullen we dat nadrukkelijk in de tekst aangeven.

Somber vanwege coronacijfers, afwachtende politiek en gebrek aan saamhorigheid

In april waren Nederlanders relatief optimistisch over de richting van het land, omdat ze het land bekeken vanuit een 'coronaperspectief', waarbij oordelen meer dan gebruikelijk betrekking hadden op de korte termijn (COB 2020|2: 84). De mensen waren hoopvol, omdat de coronacijfers in april positiever waren dan in maart (minder besmettingen, minder ziekenhuisopnames, minder doden). Mensen vonden de aanpak van de regering daadkrachtig en waren tevreden met de 'intelligente lockdown', die minder streng was dan in andere landen. Mensen waren in april ook optimistischer, omdat er lichtpuntjes in de crisis werden gezien: ze ervaarden saamhorigheid en meer rust, en hadden het idee dat we de crisis samen te lijf gingen en dat mensen naar elkaar omkeken (COB 2020|2: 37).

Ook in oktober vroegen we mensen hun antwoord op de vraag welke kant het opgaat in Nederland in de COB-enquête toe te lichten. In zeker de helft van de antwoorden zat een verwijzing naar de coronacrisis. In de research community vroegen we begin oktober ook welke kant het opgaat in Nederland met het verzoek dit toe te lichten en ook daar noemen de meeste deelnemers corona als reden voor hun pessimisme.[1]

Het 'coronaperspectief' is er dus nog steeds, maar de sfeer is bijna tegenovergesteld aan die van april: de coronacijfers gaan de verkeerde kant op (Nederland zit in een tweede golf) en er is veel kritiek op de maatregelen en het kabinet. Sommigen noemen het gebrek aan leiderschap bij het bepalen van de maatregelen: het kabinet is niet daadkrachtig genoeg. Het ontbreekt aan een langetermijnvisie en de

1 De deelnemers aan deze community vormen geen representatieve steekproef, maar duidelijk is wel dat de stemming in de community in oktober heel anders is dan in april. Waar in april (zowel aan het begin als aan het eind van de maand) rond de 40% stelde dat het meer de verkeerde kant opgaat (en rond 50% meer de goede kant op), is dat in oktober ruim 80% (en rond 10% de goede kant op). Zie voor meer informatie over de research community de Verantwoording achterin en V. Verheijen en T. Spauwen, *'Nederland denkt mee'. Over de beleving van de coronacrisis, het vertrouwen in de regering en tegenstellingen in Nederland*, november 2020, te raadplegen via www.scp.nl.

Figuur 1.1 Oordeel over de richting van het land, bevolking van 18+, 2008-2020/4 (in procenten)

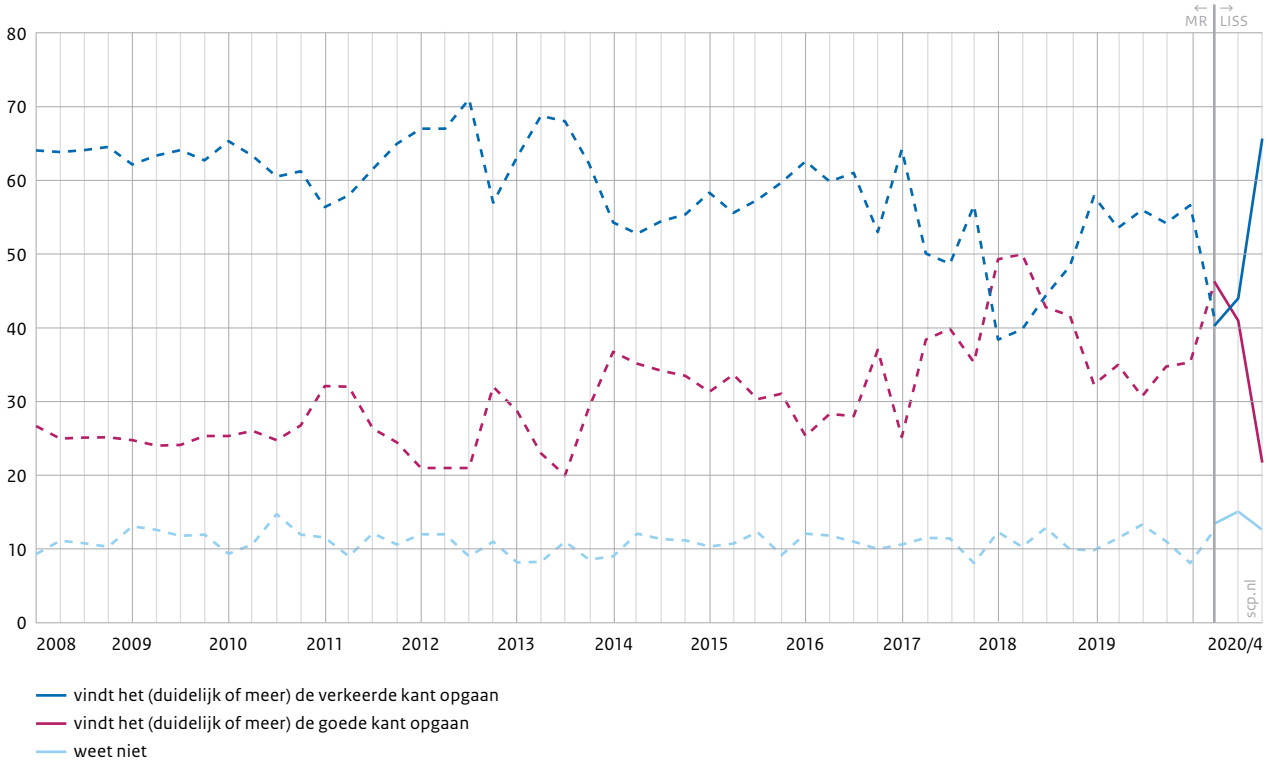

Bron: COB 2008/1-2020/4

beslissingen lijken ad hoc. De tegenstrijdige berichtgeving en maatregelen zijn ook reden voor somberte.

> 'Doordat er geen duidelijk leiderschap wordt getoond, blijven maatregelen "zweven" en doet iedereen maar een beetje. Duidelijke daadkrachtige taal is nu van belang!' (man, 46 jaar, havo/vwo)

Een kleine groep vindt de maatregelen juist overdreven (op angst gebaseerd, vrijheden worden afgenomen) of te streng (ze hebben zorgen over de gevolgen voor de economie en ondernemers).

De gevolgen voor de economie zorgen ook voor pessimisme: mensen verwachten dat er faillissementen en werkloosheid volgen, dat de staatsschuld zal oplopen en ze vrezen de rekening die volgens hen uiteindelijk toch ooit weer bij de burger terechtkomt. Veel mensen benoemen daarbij het gebrek aan perspectief en de onzekere toekomst.

> 'De gevolgen van de coronacrisis zijn nu nog niet te overzien en ik denk dat de toekomst niet veel beter wordt. Ik hoop uiteraard van wel, maar herstel van de economie, zorg e.d. zal nog heel lang duren voordat dit weer normaal is. Wat gaat de wet- en regelgeving doen en welke effecten heeft dat op de toekomst.' (vrouw, 33 jaar, hbo)

Ook noemen veel mensen in oktober dat de saamhorigheid ver te zoeken is en ze wijzen op het gedrag van anderen: mensen houden zich niet aan de maatregelen, denken vooral aan zichzelf en de lontjes worden korter. Iemand geeft ook aan dat de toon van het nieuws tijdens de lockdown in het voorjaar wezenlijk anders was. Het ging toen vaak om 'veel samen, veel elkaar ondersteunen, veel eenzaamheidbestrijding', maar nu benoemen deelnemers in de research community dat er eerder een tweestrijd gaande is in het land tussen de 'voorzichtigen en de niet-voorzichtigen' en tussen degenen die wel en degenen die niet achter de maatregelen staan. Ze ervaren meer onrust door het verzet tegen de coronamaatregelen en hebben het idee dat agressie en geweld toenemen. De verharding van de maatschappij en de afnemende verdraagzaamheid zijn een zorg die we al veel langer zien in het COB (zie bijvoorbeeld COB 2019|4: 23) en breder is dan alleen corona, maar volgens de respondenten daardoor wel wordt versterkt.

> 'Ik zie steeds meer polarisatie in de maatschappij. Corona gaat nog niet echt de goede kant op en de onrust neemt zeker niet af. Nu zijn er weer nieuwe maatregelen en straks misschien wel voor langer of zelfs weer een lockdown. Hopelijk valt het mee want de spanning is voelbaar. Daarnaast hebben ondernemers, mensen met weinig baanzekerheid, ouderen en kwetsbare mensen het natuurlijk nog steeds of weer zwaar. Ik maak mij wel zorgen.' (man, 31 jaar, hbo/wo (RC))

Net als in april (vgl. COB 2020|2: 35-36) is er echter ook een groep mensen die het de verkeerde kant op vindt gaan met Nederland en dit niet aan de coronacrisis koppelt. Ze noemen ontwikkelingen die al langer gaande zijn als reden om pessimistisch te zijn. Het gaat volgens deze groep dan bijvoorbeeld om het verlies van de Nederlandse eigenheid en de komst van te veel migranten.

> 'Ik vind dat er te veel buitenlanders in Nederland zijn komen wonen, waardoor er meer criminaliteit is ontstaan en de Nederlandse normen en waarden verder verloren gaan.' (man, 20 jaar, havo/vwo)

Ook spreken respondenten over te veel macht en geld naar de EU. Enkele mensen geven aan dat er te weinig aandacht is voor het klimaat. Ook andere zorgen blijven: het leven wordt volgens mensen steeds duurder (de zorg, huurprijzen, boodschappen) en de inkomensongelijkheid neemt toe. Ook geven pessimisten aan dat de criminaliteit toeneemt, er meer asociaal gedrag is, er een negatieve ontwikkeling van normen en waarden is en dat er steeds minder respect is voor hulpverleners.

Optimistische minderheid: Nederland is welvarend land en regering treedt op

Niet iedereen is pessimistisch. Mensen die het in oktober de goede kant op vinden gaan, noemen bijvoorbeeld dat Nederland nog altijd een welvarend land is:

> 'We leven nog steeds in een rijk en vreedzaam land waar alle voorzieningen aanwezig zijn. Als je de ellende ziet in heel veel landen en je kan enigszins relativeren besef je meteen wat je hebt.' (man, 54 jaar, havo/vwo)

Een aantal mensen vindt de toegenomen aandacht voor duurzaamheid, milieu en klimaat hoopgevend. Ook geven mensen coronagerelateerde redenen waarom het de goede kant opgaat: mensen vinden dat de regering haar best doet en veel maatregelen neemt om de boel bij te sturen en steun te bieden, duidelijkheid probeert te geven en ondanks stijgende besmettingen zien ze minder ziekenhuisopnamen en is er iets meer vrijheid dan in het begin van de crisis. Ook noemen sommigen dat de economische schade tot nu toe beperkt is (het gaat economisch beter dan elders) en dat de meeste mensen er het beste van proberen te maken.

Gedeeltelijke lockdown: geen verschuiving in opvattingen, wel coronamoeheid

De enquêtedata voor dit onderzoek werden verzameld in oktober en deels vóór de aankondiging van de gedeeltelijke lockdown tijdens de persconferentie van 13 oktober. De verschillen in houdingen en opvattingen voor en na die persconferentie blijken beperkt. Ook de online research community liep gedurende de hele maand oktober. Deelnemers kregen zowel in de week van 5 oktober als in de week van 26 oktober de vraag hoe zij vinden dat het met Nederland gaat. Veel deelnemers waren niet van mening veranderd, ze zijn eind oktober net zo pessimistisch als begin oktober. Ze geven hiervoor ook grotendeels dezelfde redenen als hierboven reeds genoemd.

Eind oktober komt wel meer het gevoel naar voren dat het lang duurt, dat het einde nog lang niet in zicht is en dat mensen zich steeds meer beperkt voelen in hun bewegingsvrijheid nu de maatregelen weer strenger worden. Steeds meer mensen geven aan het coronanieuws beu te worden: 'Het is corona voor en corona na.' Er treedt een zekere coronamoeheid op. De ergernis over anderen is nog onverminderd aanwezig, mensen benoemen 'het eigenwijze gedrag van Nederlanders', het ontbreken van discipline en het plaatsvinden van illegale feesten. Ze noemen de rol van jongeren hierin een aantal keer expliciet (zie ook kader 1.2 op pagina 22 e.v.).

> 'Helaas is mijn gevoel niet positiever geworden ten opzichte van begin oktober. Corona slaat weer toe (het was trouwens nog nooit weggeweest) en vergt weer veel energie en bezettingsgraad in de ziekenhuizen en ander verplegend personeel enz. De eenzaamheid slaat nog meer weer toe, zeker ook nu het in de avond nog vroeger donkerder wordt. Het kabinet vraagt om je te houden aan regels, echter zie je nog steeds dat bepaalde mensen dat totaal niet doen en ik ben echt bevreesd ook kijkend naar de landen om ons heen dat er over een paar weken een totale lockdown wordt afgekondigd.' (man, 53 jaar, mbo (RC))

Figuur 1.2 Mate van bezorgdheid over het coronavirus, bevolking van 18+, 2020/2 en 4 (in procenten)[a]

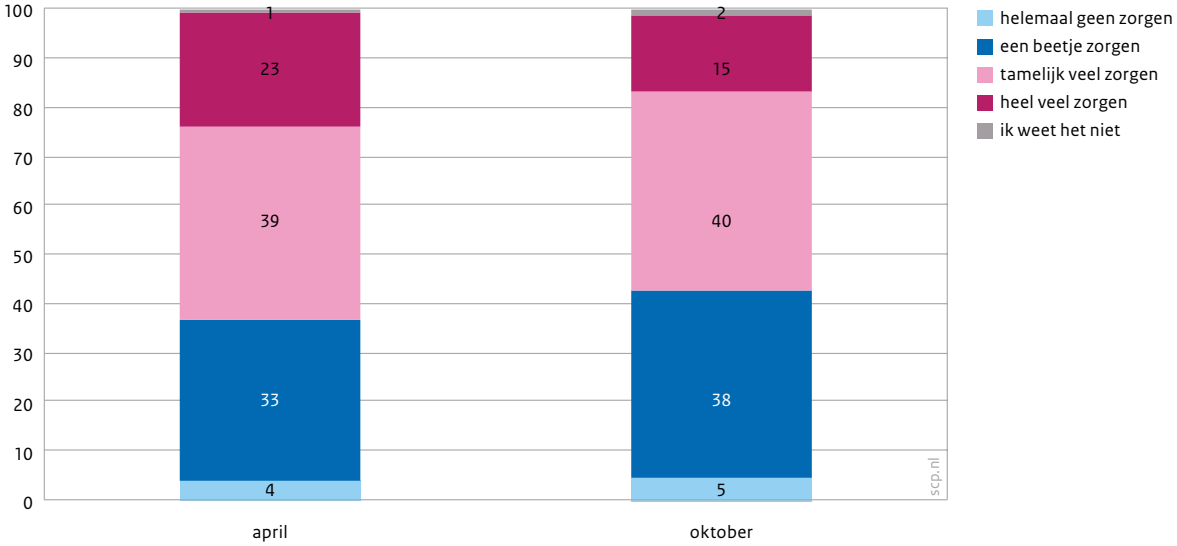

a 'In welke mate maakt u zich zorgen over covid-19, het "coronavirus"?' Deze figuur toont afgeronde cijfers; in oktober maakt 56% zich (tamelijk of heel) veel zorgen.

Bron: COB-LISS 2020/2 en 2020/4

Coronazorgen gaan nog steeds over economie en gezondheid

Een ruime meerderheid (62%) maakte zich in april (tamelijk of heel) veel zorgen over het coronavirus.[2] Slechts 4% maakte zich helemaal geen zorgen en een derde maakte zich een beetje zorgen. In oktober is het aandeel dat zich zorgen maakt iets lager: 56% maakt zich (tamelijk of heel) veel zorgen, een minderheid (38%) een beetje zorgen en 5% helemaal geen zorgen (zie figuur 1.2).

Waarover maken mensen zich dan precies zorgen? Daarover stelden we een open vraag. In april gingen de zorgen vooral over gezondheid (van kwetsbare groepen) en economie (recessie en werkloosheid), slechts weinig zorgen gingen over de eigen gezondheid of eigen financiën (COB 2020|2: 12-15). Ook uitten mensen zorgen over de duur van de crisis en de maatschappelijke gevolgen in de (nabije) toekomst: hoe ziet de samenleving er straks uit? In juli zagen we ongeveer hetzelfde: de zorgen hadden nog steeds vooral betrekking op de gezondheid en economie in het algemeen, en gingen minder vaak over de eigen situatie.[3] In juli werden zorgen over de gevolgen voor de gezondheid en de economie wel iets minder vaak genoemd, omdat er twee andere zorgen opkwamen: de komst van een tweede golf en zorgen over de gebrekkige naleving van de coronamaatregelen door anderen.

In oktober zijn de zorgen over gezondheid en economie weer prominenter aanwezig dan in de zomer. Bij gezondheidszorgen valt op dat mensen nu ook iets vaker noemen dat ze zich niet alleen zorgen maken over anderen en kwetsbaren, maar ook dat ze zelf besmet raken:

> 'Niet of, maar wanneer ik het ga krijgen en hoe kom ik er doorheen.'
> (man, 59 jaar, mbo)

2 Op basis van onze LISS-dataverzameling in april. Dit is iets hoger dan we in april rapporteerden op basis van onze dataverzameling bij het onderzoekspanel van Marketresponse, waar ruim de helft (54%) van de mensen zich in april veel zorgen maakte over het coronavirus. Zie kader 1.1, de Ten Geleide voorin en de Verantwoording achterin voor een toelichting op deze verandering van dataverzameling.

3 J. den Ridder, Publieke opinie, in: *De sociale staat van Nederland 2020*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau 2020 (https://digitaal.scp.nl/ssn2020/publieke-opinie).

'Vooral zorgen over besmet raken en dan anderen weer besmetten. En over de onzekerheid van de toekomst met mogelijke psychische klachten als gevolg. Niet weten hoe lang dit vol te houden is. Geen zorgen over eigen financiële situatie, maar wel over de economie van het land.' (vrouw, 31 jaar, wo)

Economische zorgen komen in oktober vooral naar voren in somberheid over de economie in het algemeen en net als eerder dit jaar zijn er maar weinig zorgen over de eigen financiële situatie. Gevolgen voor de maatschappij, zoals eenzaamheid en beperking van sociale contacten, worden ook genoemd, maar veel minder vaak.

'Ik maak me zorgen over het virus, omdat het nog lang niet uitgewerkt is en we dus nog een heleboel negatieve effecten krijgen zoals meer eenzaamheid, meer werkloosheid en verschraling van de samenleving.' (vrouw, 68 jaar, havo/vwo)

Net als in de zomer zien we in oktober dat het gedrag van anderen (het niet naleven van coronamaatregelen) tot zorgen leidt. Eveneens uiten steeds meer mensen zorgen over de manier waarop we op dit moment in Nederland met elkaar omgaan. Sommigen ervaren dat groepen vaker tegenover elkaar lijken te staan, bijvoorbeeld door discussies over de maatregelen tegen het virus. Deze punten werden ook al veelvuldig genoemd als reden dat het met Nederland de verkeerde kant opgaat. Ook de duur van de crisis en de gevolgen voor de samenleving zijn nog steeds een bron van zorg: wordt het ooit weer 'normaal'?

'Ik maak mij zorgen over het feit dat het nog heel lang kan gaan duren, wat ervoor zorgt dat veel mensen somber of depressief zullen worden. Hiernaast zal het voor de economie ook een grote klap zijn, mocht dit nog heel lang doorgaan. Wanneer ik denk aan het feit dat alles langzaam weer terug naar normaal zal gaan, kan ik emotioneel worden omdat ik dit zo graag zou willen.' (vrouw, 19 jaar, havo/vwo)

'Wil graag rekening houden met het coronagevaar, terwijl ik ook graag m'n plezier terug wil. Lekker overwinteren in Spanje. Terrasje en hapje eten. Familie en vrienden weer kunnen vastpakken. Maar doe nu toch echt m'n coronabest.' (vrouw, 69 jaar, vmbo)

Er is ook een kleine groep die er echt anders over denkt en de maatregelen schadelijker vindt dan het virus:

'Het virus zelf zal ongetwijfeld nog slachtoffers tot gevolg hebben, maar dat zou een gewone griepgolf ook hebben. Het virus zelf is qua ernst niet iets om je extra zorgen om te maken. Alle maatregelen van de overheid daarentegen maken ontzettend veel kapot en door de doctrine is een sterke, maatschappij-ontwrichtende scheiding tussen voor- en tegenstanders van de maatregelen ontstaan. De gevolgen op vlakken van economie, zorg en psychologie zullen nog jaren merkbaar zijn.' (man, 41 jaar, hbo)

Een halfjaar met corona: machteloosheid en teleurstelling

In de online research community in oktober vroegen we mensen naar hun ervaringen van het afgelopen halfjaar en de verwachtingen voor het komende halfjaar. Deelnemers kijken voornamelijk met een negatief gevoel terug op de afgelopen maanden. Veel mensen gebruiken hier het woord teleurstelling: mensen zijn teleurgesteld in de regering, maar ook in medeburgers; het gevoel heerst dat een tweede golf voorkomen had kunnen worden:

> 'Als ik terugdenk aan het afgelopen half jaar, dan komt er vooral een gevoel in me op van teleurstelling in de mensheid, ik dacht echt in maart toen het virus haar intrede deed in Nederland van "dit gaan we winnen, 1,5 meter kunnen we houden, we zijn een slim land" maar het tegendeel is bewezen, we kunnen het niet en houden ons er niet aan.' (man, 35 jaar, hbo/wo (RC))

Sommigen hekelen het feit dat elke maatregel bediscussieerd moet worden. Ze uiten verbazing, teleurstelling en onbegrip over mensen die zich niet aan de regels houden. Meerdere deelnemers geven aan dat de maatregelen in de zomer te snel werden versoepeld, terwijl we toen door hadden moeten pakken. Ze vinden dat er te weinig handhaving was en er werd te veel gerekend op de eigen verantwoordelijkheid. Ook was er te veel aandacht voor virusontkenners. Ook hier benoemen mensen wederom de toenemende verdeeldheid en oplopende irritaties in de samenleving. De saamhorigheid van het voorjaar is ingehaald door eigenbelang en mensen ervaren dat de verbondenheid en tolerantie in Nederland afnemen.

Het gevoel van machteloosheid wordt ook meerdere keren benoemd: de periode was onzeker, mensen misten sociale contacten en de periode was ook verdrietig door veel eenzaamheid en overlijden. Ook was er de angst om besmet te raken. De coronaperiode wordt als verspilde tijd gezien. De meerderheid kijkt dus met negatieve gevoelens en met veel emotie terug, maar een enkeling geeft ook aan dat het een periode was van verbondenheid, rust en nieuwe mogelijkheden.

We vroegen de deelnemers aan de research community ook om vooruit te blikken naar het komende halfjaar. Onzekerheid voert ook de boventoon als we vragen naar de toekomst: deelnemers geven aan dat de toekomst zich lastig laat voorspellen en dat het wachten is op een vaccin. Tot die tijd is het volgens hen een kwestie van doorzetten en afwachten, een aantal deelnemers geeft wel aan hoop te hebben dat een vaccin ontwikkeld wordt.

Niet minder grip op toekomst, niet negatiever over leven toekomstige generaties

Het is denkbaar dat mensen in de coronacrisis wat somberder zijn over hun eigen vermogen om hun leven vorm te geven of over het leven van toekomstige generaties. De coronacrisis is immers iets wat ons overkomt en er wordt wel gezegd dat het leven nooit meer hetzelfde zal zijn. Voor dit soort somberheid zien we in de COB-enquête echter geen aanwijzingen.

Tabel 1.1 'Ik ben bang dat toekomstige generaties het slechter krijgen dan wij', 2014-2020/4 (in procenten)[a]

	2014-2017	2019/3	2020/2 (MR)	2020/2 (LISS)	2020/4
oneens	11	12	13	9	8
eens	64	63	57	59	64

a Percentages tellen met 'neutraal' en 'weet niet' op tot 100%.

Bron: COB 2014/3-2020/4

In oktober zegt 21% van de mensen het gevoel te hebben dat ze weinig grip hebben op hun eigen toekomst, 52% zegt wel grip te hebben. Deze opvattingen zijn sinds april onveranderd en ook niet anders dan voor de coronacrisis.

Nederlanders waren altijd al tamelijk somber over het leven van toekomstige generaties: sinds we hierover een vraag stellen (2014) is steeds een meerderheid van mening dat toekomstige generaties het slechter krijgen dan wij (zie tabel 1.1). In oktober denkt 64% dat, 8% is het met de stelling oneens en 28% neemt een neutrale positie in of weet het niet. Het aandeel dat denkt dat het leven van toekomstige generaties slechter wordt, ligt niet significant hoger dan in april (toen 59% dat dacht) en ook niet hoger dan in de periode 2014-2019.

Somberheid over de economische toekomst

De economische verwachtingen zijn sinds het begin van de coronacrisis flink versomberd ten opzichte van de situatie voor de coronacrisis, toen het goed ging met de Nederlandse economie. In oktober verwacht 79% dat het de komende maanden (veel) slechter zal gaan met de Nederlandse economie, dat is wat somberder dan in de zomer (68%) en iets minder somber dan in april (89%). 5% verwacht een verbetering van de economie. Als we het aandeel optimisten verminderen met het aandeel pessimisten, levert dat een nettoscore op van -74. Deze negatieve nettoscore betekent dat er aanzienlijk meer pessimisten dan optimisten zijn (zie figuur 1.3). Opvallend is dat zowel hoger- als lageropgeleiden somber zijn over de economische toekomst. Dat zagen we in april ook en is een groot verschil met de situatie vóór de coronacrisis, toen hogeropgeleiden zich op dit gebied aanzienlijk optimistischer toonden dan lageropgeleiden.[4]

Tussen januari en april zagen we nog geen daling van de tevredenheid met de Nederlandse economie, na april daalt die tevredenheid wel (zie figuur 1.4). In april gaf 82% de economie een voldoende, in oktober is dat 71%. Die ontwikkeling is vergelijkbaar met het begin van de economische crisis van 2008-2013; ook toen zagen we in de eerste crisismaanden een langzame daling van de tevredenheid met de economie. Aan het einde van de economische crisis, eind 2013, gaf minder dan de helft de economie een voldoende (vgl. COB 2013|3: 5). Hier zien we wel

4 J. den Ridder, Publieke opinie, in: *De sociale staat van Nederland 2020*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau 2020 (https://digitaal.scp.nl/ssn2020/publieke-opinie).

Figuur 1.3 Verwachtingen over economie en eigen financiën, bevolking van 18+, 2008-2020/4 (in nettoscores)[a]

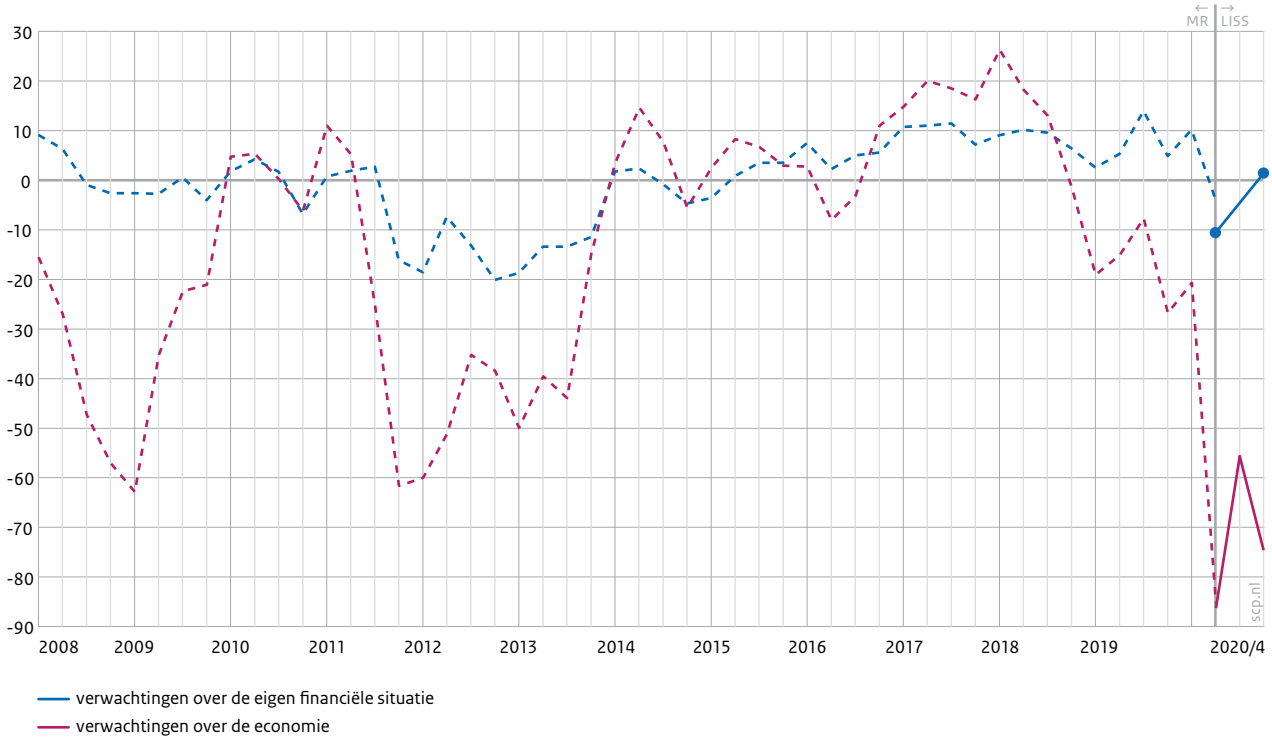

a Nettoscores: vermeld zijn de saldi van % verbetering - % verslechtering bij de verwachtingen van de eigen financiële situatie en de Nederlandse economie in de komende twaalf maanden. Verwachtingen van de eigen financiële situatie zijn alleen in COB-LISS april en oktober (niet in juli) voorgelegd, deze twee meetpunten zijn gemarkeerd.

Bron: COB 2008/1-2020/4

opleidingsverschillen: lageropgeleiden geven de economie minder vaak een voldoende, hogeropgeleiden juist vaker (61% vs. 81%). Aanhangers van de vier regeringspartijen (VVD, CDA, CU en D66) geven veel vaker een voldoende voor de Nederlandse economie (86%), aanhangers van PVV en FvD veel minder vaak (43%).

Tevredenheid met de eigen financiële situatie blijft groot

De coronacrisis heeft tot nu toe beperkte invloed op de tevredenheid met de eigen financiële situatie en de verwachtingen hierover (zie figuur 1.4). De tevredenheid met de eigen financiële situatie blijft groot. 83% geeft daar een voldoende voor. Ook in april en juli was er geen daling in de tevredenheid met de financiële situatie ten opzichte van voor de coronacrisis. Ook over de eigen financiële toekomst zijn mensen niet substantieel negatiever dan voor de coronacrisis: 61% verwacht een gelijke financiële situatie, 20% verwacht een verbetering. 19% verwacht dat het de komende maanden (veel) slechter zal gaan met de eigen financiën. Daarmee zijn de financiële verwachtingen iets positiever dan in april (nettoscore van -10 naar +2, zie figuur 1.3). In vergelijking met april is de baanonzekerheid niet toegenomen (zie tabel 1.2).

Bij een deel van de mensen die een verslechtering van hun financiële situatie verwachten, speelt de coronacrisis een rol. Zij zeggen dat ze door

Figuur 1.4 Tevredenheid met het eigen leven, economie en samenleving, bevolking van 18+, 2008-2020/4 (in procenten)[a]

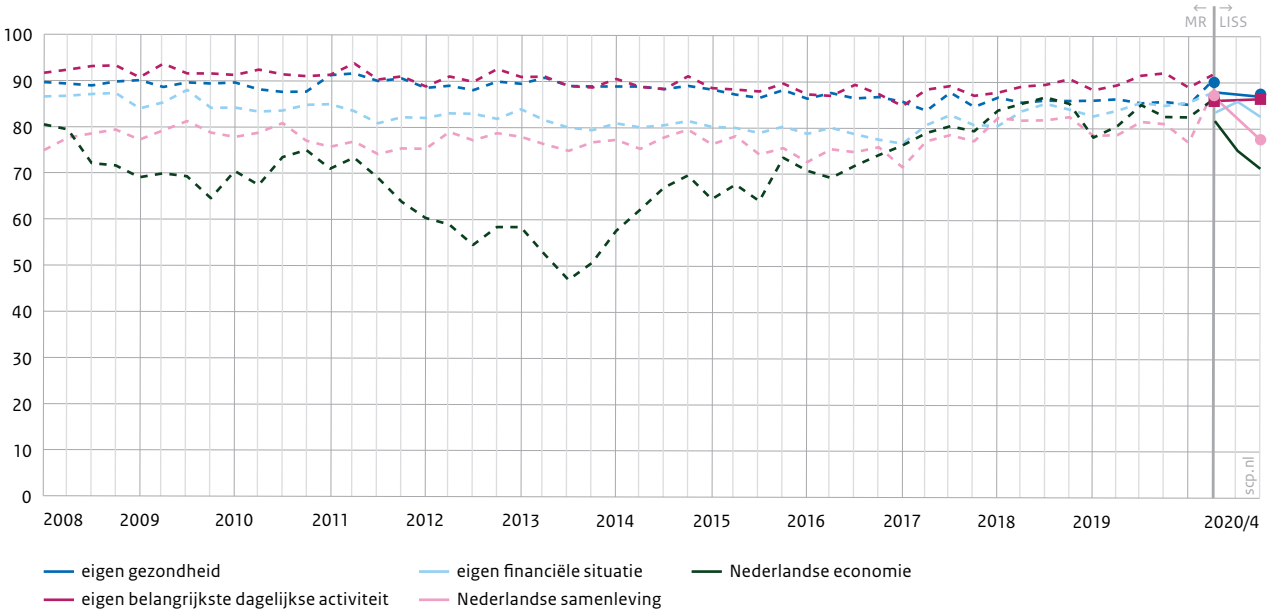

a Vermeld zijn percentages scores 6-10 op een schaal van 1 (zeer ontevreden) tot 10 (zeer tevreden). Bij de drie stellingen die in COB-LISS alleen in april en oktober (niet in juli) zijn voorgelegd, zijn de meetpunten gemarkeerd.

Bron: COB 2008/1-2020/4

de crisis hun werk verloren, minder werk hebben of minder verdienen. Een enkeling denkt dat bezuinigingen op termijn onvermijdelijk zijn. Een groot deel van de mensen die een verslechtering verwachten, noemen redenen die losstaan van de crisis: hun situatie verslechtert, omdat hun pensioen niet geïndexeerd wordt, omdat de (zorg)kosten stijgen of vanwege een verandering in hun situatie: verlies van werk binnen het huishouden of pensionering.

De grootste groep (61%) verwacht dat de eigen financiële situatie gelijk blijft. Ook volgend jaar verwachten ze ongeveer hetzelfde werk, loon of pensioen/AOW te krijgen. In deze groep verwijst bijna niemand naar de coronacrisis. Iemand zegt letterlijk 'alle factoren lijken stabiel'. Mensen die een verbetering van hun financiële situatie verwachten, zeggen volgend jaar nieuw werk of salarisverhoging te krijgen. Kortom, als we mensen vragen naar hun eigen financiële situatie, lijkt slechts voor een heel beperkt deel de coronacrisis daarbij op korte termijn een rol te spelen.

Somberheid over de economie groter dan elders

In Nederland zijn meer mensen somber over de economische toekomst dan in andere EU-landen (zie figuur 1.5). Nederlanders hebben op dit punt het meest negatieve saldo van pessimisten versus optimisten (-60). Ook de Luxemburgers, Ieren en Belgen zijn relatief somber. Duitsers zijn aanzienlijk minder somber over de nationale economie en in Denemarken zijn er op dit gebied zelfs meer optimisten dan pessimisten.

Tabel 1.2 Zorgen over verlies van baan of werk, bevolking van 18+, 2020/2 en 4 (in procenten)[a]

	2020/2	2020/4
Daar maak ik mij veel zorgen over	2	2
Daar maak ik mij enigszins zorgen over	8	6
Daar maak ik mij een klein beetje zorgen over	18	19
Daar maak ik me helemaal geen zorgen over	33	36
Ik ben recent mijn werk al verloren	2	3
Niet van toepassing, ik heb geen werk	33	32
Ik weet het niet	4	3

a 'In welke mate maakt u zich zorgen over de mogelijkheid om uw werk te verliezen?'

Bron: CoB-LISS 2020/2 en 2020/4

Ook in het najaar van 2019, ruim voor de start van de coronacrisis dus, waren er in Nederland overigens al meer pessimisten dan optimisten (de nettoscore was toen -26). De versombering in Nederland tussen het najaar van 2019 en de zomer van 2020 is groter dan gemiddeld in de EU, maar Nederland is zeker niet het land waar de economische stemming het meest versomberde. In landen als Luxemburg en Ierland was de verschuiving nog groter.

In vrijwel alle EU-landen zijn de inwoners veel somberder over de economie dan over de eigen financiële situatie. Alleen Malta is hierop een uitzondering. Ook voor de coronacrisis waren inwoners van EU-landen overigens optimistischer over hun eigen financiële toekomst dan over die van hun land. In Nederland is dit verschil tussen nationale economie en eigen financiën in de zomer van 2020 veel groter dan gemiddeld.

Niet negatiever over eigen gezondheid of dagelijkse activiteit

Sinds het begin van de coronacrisis zijn mensen hun financiële situatie niet negatiever gaan beoordelen en dat geldt ook voor hun eigen gezondheid en hun dagelijkse activiteit (zie figuur 1.4). 87% geeft een voldoende voor de eigen gezondheid, 86% voor de eigen dagelijkse activiteit. In ander onderzoek naar de impact van de coronacrisis op het welbevinden zien we dat de negatieve gevolgen op de evaluatie van het eigen leven en het welbevinden nog beperkt zijn. In de periodes van een lockdown (mei, oktober) geven mensen hun eigen leven in het algemeen een iets lager cijfer (gemiddeld een 7,2 in plaats van een 7,3), de impact op de psychische gezondheid is gering, al zegt 46% van de mensen wel dat ze zich somberder voelen dan voor de crisis.[5]

Vertrouwen: institutioneel, politiek en sociaal

In april was het institutioneel en sociaal vertrouwen gestegen ten opzichte van januari, de periode voor de coronacrisis. Hoe staat het vertrouwen er nu voor?

5 Inger Plaisier, Fieke Wagemans en Mirjam de Klerk, *Welbevinden ten tijde van corona: oktober 2020. Signalement*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau 2020.

Figuur 1.5 Economische verwachtingen, bevolking van 15+, zomer 2020 (in nettoscores)[a]

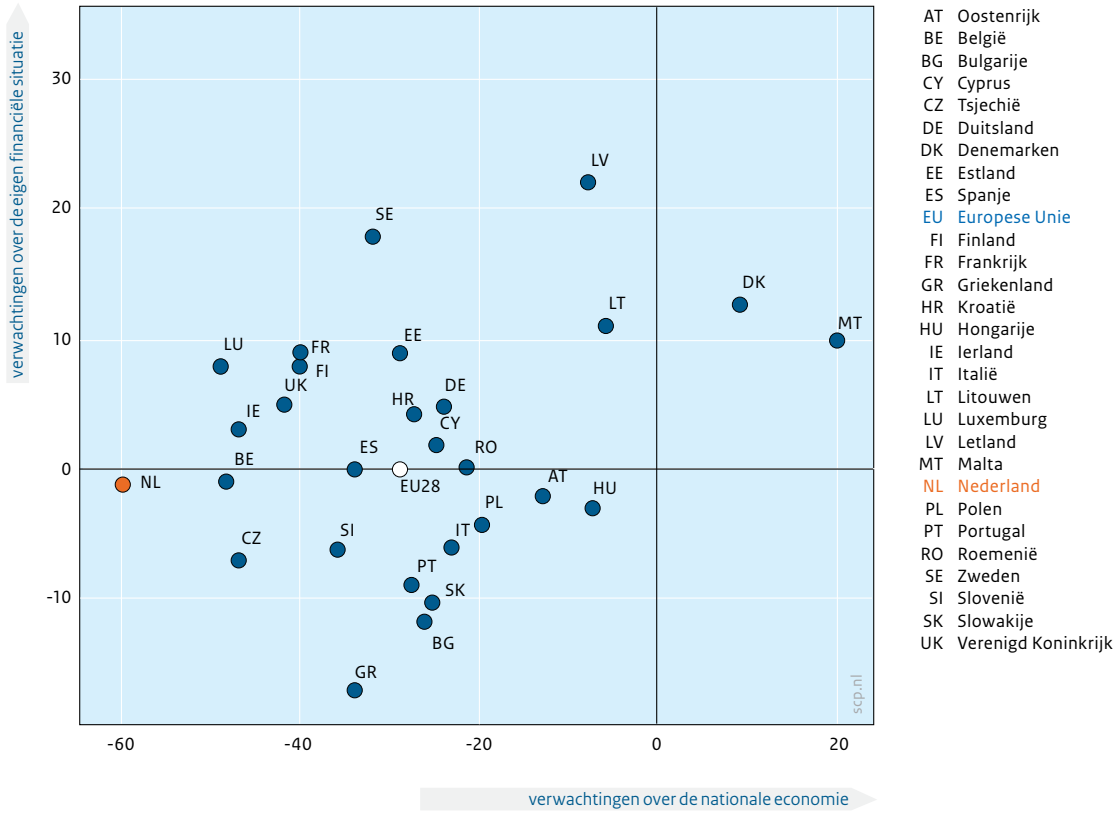

a Nettoscores: vermeld zijn de saldi van het % dat een betere situatie verwacht - het % dat een slechtere situatie verwacht.

Bron: Eurobarometer 93 (juli 2020)

6 In het PSC2020-onderzoek dat in hoofdstuk 2 wordt gebruikt, is dat minder het geval: het vertrouwen in de rechtbanken en de politie is daar sinds de coronacrisis niet significant gestegen. Verschil met het COB is dat in PSC2020 een andere selectie van instituties wordt voorgelegd (parlement, regering, politici, partijen, rechtbanken en de politie). Ook de veldwerkperiode verschilt iets. De enquêtes zijn afgenomen in maart, april/mei en oktober (zie hoofdstuk 2 voor meer uitleg).

7 Het vertrouwen in grote ondernemingen is het enige vertrouwenscijfer met een aanzienlijk verschil tussen de COB-MR-meting en de COB-LISS-meting in april 2020, namelijk een verschil van 10 procentpunt. Waarom grote ondernemingen in het LISS-onderzoek lager worden gewaardeerd, is niet duidelijk. Vergelijkingen met de periode voor april 2020 moeten voor dit vertrouwenscijfer daarom met voorzichtigheid worden geïnterpreteerd.

8 Er is geen significant verschil in vertrouwen voor en na de persconferentie van 13 oktober 2020 over de gedeeltelijke lockdown.

Vertrouwen in rechtspraak blijft hoog, rest weer wat gedaald

Aan het begin van de coronacrisis nam het vertrouwen over de hele linie toe. De vertrouwensstijging was bij politieke instituties het grootst (zie ook hieronder en in hoofdstuk 2), maar in het COB stegen alle vertrouwenslijnen (zie COB 2020|2: 39).[6] In juli en oktober daalt het vertrouwen weer iets, al is die daling niet bij alle instituties substantieel of statistisch significant (zie figuur 1.6). Zo daalt het vertrouwen in de rechtspraak nauwelijks en blijft dat op een hoger niveau dan voor de crisis. In vergelijking met april is ook het vertrouwen in kranten en vakbonden redelijk stabiel. Het vertrouwen in de televisie en grote ondernemingen daalde wel.[7]

Vertrouwen in politiek daalt, maar nog hoger dan voor de crisis

Het vertrouwen in de regering en de Tweede Kamer lag aan het begin van de coronacrisis veel hoger dan ervoor. Waar in januari 2020 iets meer dan 50% de Tweede Kamer en de regering een voldoende gaf, was dat aan het begin van de coronacrisis in april 2020 ruim boven de 70% (zie ook COB 2020|2: 39). In juli daalde dat aandeel naar zo'n 66% à 67% en in oktober ligt het weer een fractie lager dan in juli (maar dat verschil is niet significant, zie figuur 1.7).[8] Hoewel we verwachten dat de vertrouwensstijging tijdelijk is en

Figuur 1.6 Vertrouwen in instituties, bevolking van 18+, 2008-2020/4 (in procenten)[a]

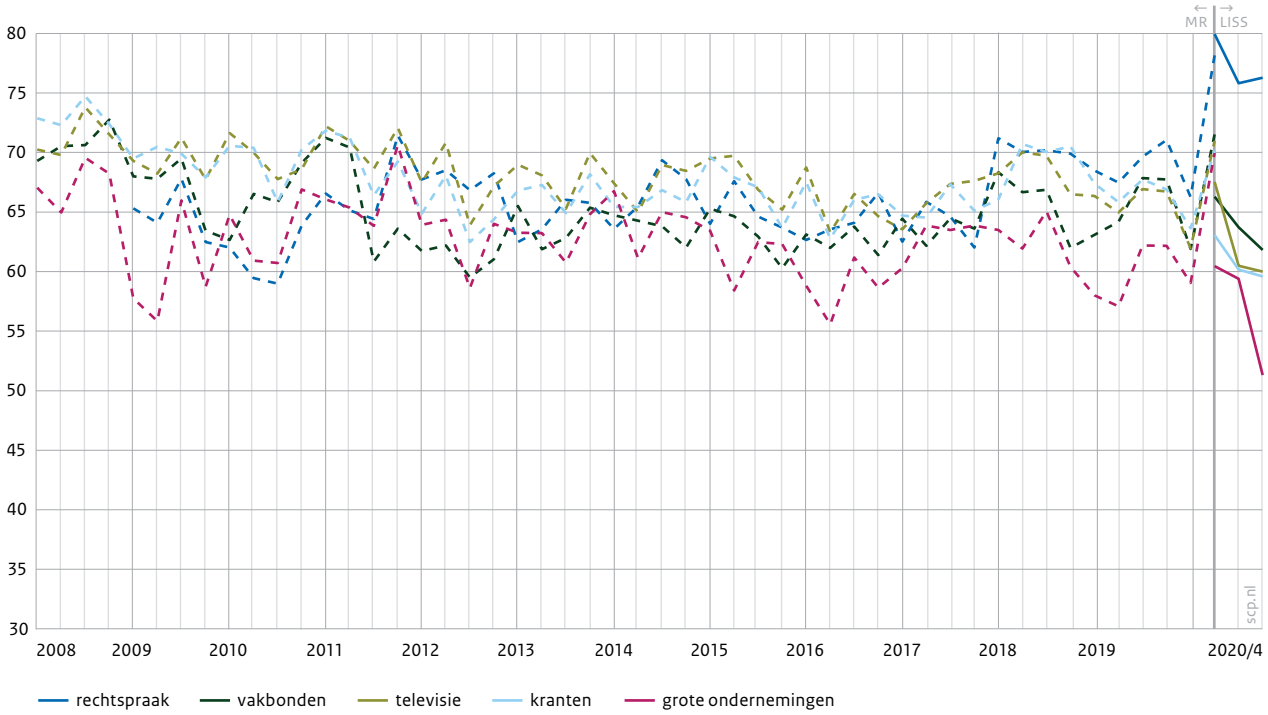

a Vermeld zijn percentages scores 6-10 op een schaal van 1 (geen enkel vertrouwen) tot 10 (alle vertrouwen) in antwoord op de vraag 'Hoeveel vertrouwen heeft u op dit moment in de volgende instellingen in Nederland?'.

Bron: CoB 2008/1-2020/4

Figuur 1.7 Vertrouwen in de Tweede Kamer en de regering, bevolking van 18+, 2008-2020/4 (in procenten)[a]

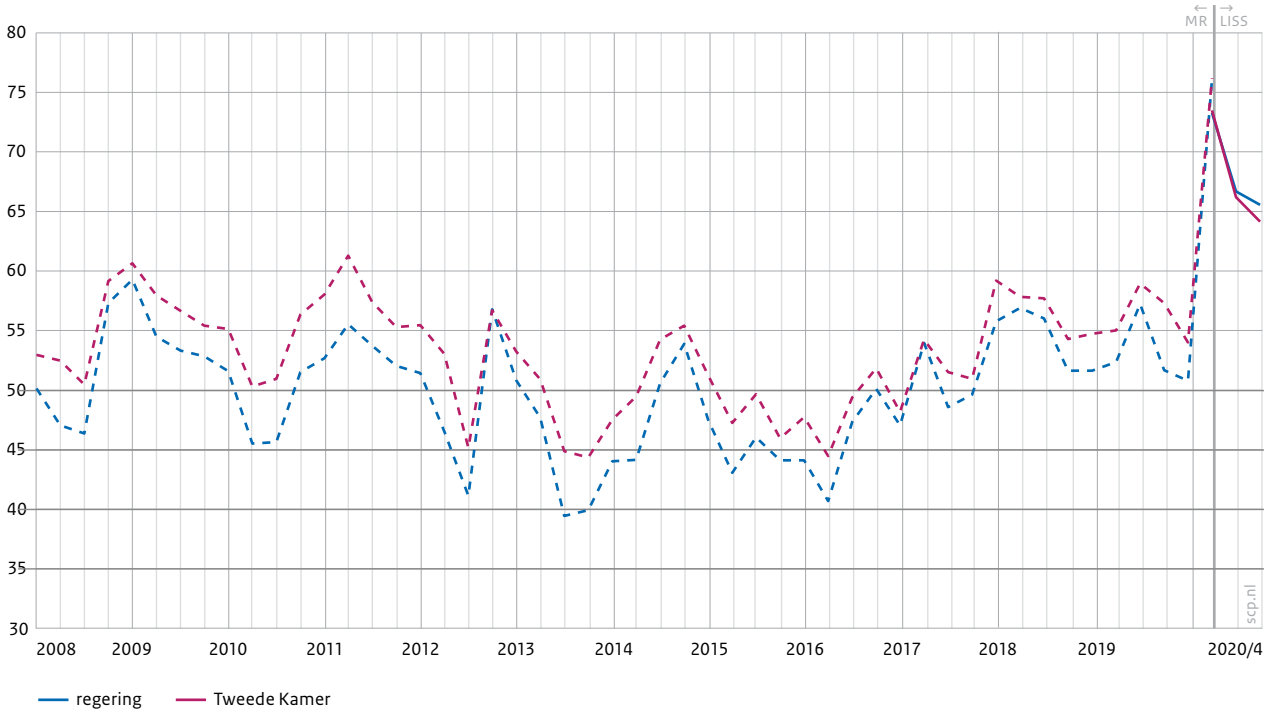

a Vermeld zijn percentages scores 6-10 op een schaal van 1 (geen enkel vertrouwen) tot 10 (alle vertrouwen) in antwoord op de vraag 'Hoeveel vertrouwen heeft u op dit moment in de volgende instellingen in Nederland?'.

Bron: CoB 2008/1-2020/4

Kader 1.2 Jongeren ervaren grote impact van de coronacrisis[a]

Op 15 en 21 oktober zijn er groepsgesprekken met jongeren gehouden over de stand van het land, hun ervaringen tijdens de coronacrisis en ervaren maatschappelijke tegenstellingen. In totaal hebben veertien jongeren (18 tot en met 25 jaar) deelgenomen aan vier groepsgesprekken: twee met jongeren met opleidingsniveau t/m mbo en twee met jongeren met opleidingsniveau hbo en wo. Conform de coronamaatregelen in oktober vonden de groepsgesprekken online plaats. Uitgebreide rapporten over de groepsgesprekken zijn te raadplegen via www.scp.nl (zie ook de Verantwoording achterin).

Coronacrisis leidt tot negatieve stemming over het land

In onze groepsgesprekken zijn mbo-jongeren negatiever gestemd over welke kant het opgaat met Nederland dan hbo- en wo-jongeren. Deze opleidingsverschillen zien we ook in de COB-enquête. Maar er zijn een paar argumenten voor een negatieve stemming die in alle gesprekken, ongeacht opleidingsniveau, genoemd worden. De coronacrisis komt hierbij op verschillende manieren naar voren. Zo benoemen jongeren dat ze het online onderwijs een negatieve ontwikkeling vinden: ze ervaren het onderwijs als minder goed en ze missen contact met studiegenoten. Ook ervaren de jongeren het als oneerlijk dat sommige sectoren zoals de horeca zwaarder worden getroffen dan andere sectoren. Ook werpen ze de vraag op bij welke groep straks de rekening gelegd gaat worden van alle ondersteuningsmaatregelen voor ondernemers.

Zorg om de ander te besmetten en onzekerheid over vooruitzichten op studie, baan en stages

Zorgen over het coronavirus komen in de gesprekken bij vrijwel alle jongeren naar voren: ze maken zich zorgen dat ze mogelijk anderen (ouders, kwetsbare familieleden) besmetten. Over hun eigen gezondheid maken deze jongeren zich geen of nauwelijks zorgen, ze lijken het gevoel te hebben dat ze weinig risico lopen. In de gesprekken met mbo-jongeren komt de zorg anderen te besmetten als eerste naar voren, sommige jongeren (in de gesprekken met hbo- en wo-jongeren het meest nadrukkelijk) maken zich in eerste instantie zorgen over de economische gevolgen (recessie, werkgelegenheid) van de crisis. Het geeft hun een gevoel van onzekerheid over de/hun toekomst en over hoelang het nog zal duren: hoelang zullen ze nog online onderwijs hebben, wanneer kunnen ze weer naar een sportclub of uit eten? Maar ook: wat zijn hun vooruitzichten voor het vinden van een baan of stage? Het maakt hierbij wel uit of ze studies doen met baanvooruitzichten in sectoren die momenteel onder druk staan (evenementen, toerisme) of niet (IT, techniek). In de gesprekken met mbo-jongeren geven sommigen aan niet zo ver vooruit te kijken, ze zijn meer bezig met de korte termijn.

Het leven tijdens corona heeft grote impact op jongeren

De impact van de coronacrisis was volgens de meeste jongeren voor hen het grootst in het begin, in maart, toen de lockdown in werking trad: alles ging dicht, hun sociale leven kwam stil te staan, het onderwijs ging van fysiek naar online en er moest opeens thuisgewerkt worden. Samen met de lege schappen in de supermarkt leverde dat het gevoel op in een '*end of the world film*' te zitten. Maar hoewel de klap het grootst was in het voorjaar, geven de jongeren aan dat de impact van de coronacrisis de afgelopen maanden en momenteel ook groot is. Veelgenoemd is de impact op onderwijs en werk: het overschakelen naar online onderwijs, de verschuiving van het lesprogramma (bijvoorbeeld uitgestelde tentamens) en dat de stage niet meer op de (fysieke) werkplek kon. Ook het kwijtraken van de bijbaan of minder uren kunnen maken (en dus minder inkomen) en de overschakeling naar thuiswerken trekt een wissel op hen. Het was soms lastig om de motivatie te vinden voor de studie door het online onderwijs.

Sociale contacten belangrijk voor jongeren

De jongeren die we spraken, zien ook om zich heen dat andere jongeren geraakt worden door de coronacrisis. Ze denken dat de impact van deze crisis op jongeren groot is. Niet alleen door de studie en (bij)banen, maar ook omdat het leven zich meer afspeelt in kleinere kring. Iemand zegt: 'Wij zijn ook de groep die het

meest snakken naar fysiek contact. Festivals, noem maar op, dat deden wij het meest.' Het sociale leven van jongeren is ingeperkt, ofwel omdat activiteiten niet door kunnen gaan (zoals sport of bezoek aan de horeca), ze minder bezoek mogen ontvangen, ofwel doordat ze zich bewust zijn van de grotere verspreidingsrisico's met veel contacten. Diegene die alleen wonen, zijn meer op zichzelf aangewezen. En diegene die niet alleen wonen, hebben last van de drukte thuis, waar iedereen vanuit huis bezig is met onderwijs of werk. In de gesprekken met hbo- en wo-jongeren noemt iemand dat iedereen het mentaal zwaarder heeft en dat ze daar ook wel onderling over spreken.

Discussie over maatregelen

Ten tijde van de groepsgesprekken met jongeren was net de gedeeltelijke lockdown afgekondigd. De meeste jongeren kunnen zich vinden in de maatregelen, maar er is ook kritiek die verschillende kanten opgaat. Een aantal jongeren geeft aan dat het nog wel wat strenger had gemogen (voor korte tijd, zodat er hopelijk sneller resultaat is), ook vinden sommigen de maatregelen niet altijd duidelijk en moeilijk met elkaar te rijmen. Het sluiten van de horeca is hierbij een van de maatregelen die hen behoorlijk bezighoudt en tot discussie leidt.

De vraag of het jongeren moeite kost zich aan de maatregelen te houden levert een wisselend beeld op: de meesten van hen zijn zeer welwillend en voelen zich verantwoordelijk, maar vinden het ook lastig om anderhalve meter afstand te houden bij het boodschappen doen, bij het elkaar zien op school, sport en in de thuissituatie. Bijvoorbeeld het beperkte aantal mensen dat je op bezoek mag hebben, levert – zeker onder de zelfstandig wonenden – nog problemen op. Dan vergeten ze het sneller of staan er even niet bij stil. De wens om aan de inperkingen te voldoen is er en de steun is breed, maar de praktijk is soms weerbarstig.

Discussie over naleving van de maatregelen leidt niet vaak tot frictie in de omgang met leeftijdsgenoten, maar de groepsdruk kan hier wel een rol spelen. In de gesprekken met hbo- en wo-jongeren komt dat vaker naar voren, vooral bij het samenwonen met verschillende jongeren in studentenhuizen of bij studentenverenigingen, waar ondanks het advies om onderling afstand te houden, het in de praktijk moeilijk blijkt om je daaraan te houden als de rest het ook niet doet. Iemand noemt ook dat ze in vriendengroepen onderling afspreken over hoe ze omgaan met de coronaregelgeving.

Jongeren als zondebok

We vroegen jongeren of ze het gevoel hebben dat 'de rest van de samenleving' jongeren verantwoordelijk houdt voor de oplopende besmettingen en hoe ze daar tegenaan kijken. Uit de gesprekken met mbo-jongeren blijkt dat zij het idee hebben dat vooral 65-plussers deze mening zijn toegedaan. De jongeren die wij spraken, kunnen zich er wel iets bij voorstellen – sommigen geven zelfs aan dat die gedachte terecht is – omdat jongeren nu eenmaal sociaal actief zijn. Niet alle jongeren hebben zich dan ook altijd strikt gehouden aan de maatregelen; in de gesprekken met hbo- en wo-jongeren komen de studenten- en huisfeesten met veel mensen naar voren. Maar volgens hen is het dan nog niet terecht om alle jongeren over één kam te scheren: veel jongeren zitten veel thuis en volgen vanuit huis hun onderwijs.

a Deze tekst is ontleend aan de verslagen van Kantar Public (zie de Verantwoording achterin). Zie: J. ter Berg en Y. Schothorst, *Burgerperspectieven: het perspectief van jongeren*. Amsterdam: Kantar Public, november 2020.

op termijn zal dalen naar het niveau van voor de coronacrisis,[9] is dat in oktober nog niet gebeurd. Het politieke vertrouwen, dat wil zeggen het aandeel dat de politiek een voldoende geeft, ligt nog altijd veel hoger dan voor de crisis.

Dat het vertrouwen in de politiek in april steeg, is vrijwel zeker toe te schrijven aan de coronacrisis. In april gaven veel mensen het optreden van de regering in de coronacrisis zelf als reden dat zij de regering een voldoende gaven (rapportcijfer 6 of hoger). De respondenten vonden de opstelling van de regering eensgezind, daadkrachtig, transparant en beter dan elders (COB 2020|2: 41). In oktober liggen de vertrouwenscijfers iets lager en zijn respondenten in hun toelichtingen bij het vertrouwen minder uitgesproken positief, maar de meeste mensen blijven van mening dat de regering haar best doet in een moeilijke tijd.

> 'Ze doen over het algemeen hun best.' (vrouw, 62 jaar, wo, geeft een 6)

De regering krijgt vaak een 5 of 6 als rapportcijfer, wat aangeeft dat de steun voor de regering zeker niet absoluut is. Er is veel kritiek: mensen vinden dat de regering te laat heeft ingegrepen of missen de logica van de coronamaatregelen. Ze vragen zich af waarom de regering bepaalde keuzes maakt.

> 'Omdat de regering meestal weloverwogen en gedegen beslist, maar vaak wel traag op gang komt in vergelijking met andere landen.' (vrouw, 47 jaar, hbo, geeft een 7)

> 'Te weinig daadkracht. Warrig corona beleid.' (man, 60 jaar, havo/vwo, geeft een 6)

Mensen die de politiek een onvoldoende geven, vinden dat de regering niet luistert, beloftes niet waarmaakt of slap optreedt. Dat zijn argumenten die we ook voor de coronacrisis al zagen. In hoofdstuk 2 gaan we uitgebreider in op dit vertrouwen in de politiek. We kijken onder andere waarom dit vertrouwen tijdens de crisis gestegen is en onder wie.

Tegelijkertijd meer kritiek op de richting van de corona-aanpak

Hoewel veel Nederlanders mild oordelen over de opstelling van de regering, is er dus in hun toelichtingen tegelijkertijd meer kritiek te horen dan in april. Het optreden van het kabinet en de genomen maatregelen staan meer dan in april ter discussie. Dat beeld zien we ook als we in tabel 1.3 en figuur 1.8 kijken naar opvattingen over een aantal coronakwesties. We vroegen mensen om op een schaal positie te kiezen met als uitersten respectievelijk: eigen verantwoordelijkheid versus boetes en overheid bepaalt; inzet vooral op de gezondheid van kwetsbaren versus inzet op de economie; inzet op de volksgezondheid versus het beschermen van individuele vrijheden; en strengere maatregelen versus versoepelen.

Men kon ook een middenpositie kiezen door aan te geven 'het is goed zoals het nu is'. De eerste drie kwesties legden we ook in april voor. Een belangrijk verschil met oktober is dat het aandeel dat een middenpositie kiest, is afgenomen. Dat kan komen, doordat er in oktober minder steun

9 Zie o.a. E. Miltenburg en J. Schaper, *Verwachte gevolgen van corona voor de opvattingen en houdingen van Nederlanders*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau 2020, en hoofdstuk 2 van deze publicatie.

Tabel 1.3 Kwesties over corona, bevolking van 18+, 2020/2 en 4 (in procenten)[a, b]

	2020/2	2020/4
0 – 4 eigen verantwoordelijkheid	7	10
5 het is goed zoals het nu is	37	15
6 – 10 boetes en overheid bepaalt[c]	57	75
0 – 4 beschermen gezondheid kwetsbaren	27	33
5 het is goed zoals het nu is	46	32
6 – 10 economie[d]	27	35
0 – 4 volksgezondheid beschermen	35	52
5 het is goed zoals het nu is	46	27
6 – 10 individuele vrijheden beschermen[e]	19	22

a Vraagstelling: 'Mensen kunnen van mening verschillen over de beste manier om met covid-19 (het coronavirus) en de gevolgen ervan om te gaan. Nu volgen steeds twee tegengestelde posities (bij 0 en 10) en daartussen bij cijfer (5) de huidige situatie zoals u die waarneemt. Kunt u voor deze kwestie aangeven hoe u erover denkt?'

b De weergegeven percentages zijn steeds exclusief 'weet niet'. Het aandeel mensen dat 'weet niet' noteerde, lag tussen de 3% en 5%.

c (0) De overheid moet meer overlaten aan de verantwoordelijkheid van burgers en hoogstens adviezen geven – (5) Het is goed zoals het nu is – (10) De overheid moet meer bepalen wat wel en niet mag, en boetes uitdelen aan wie regels overtreedt.

d (0) Het beschermen van mensen met een kwetsbare gezondheid moet meer prioriteit krijgen – (5) Het is goed zoals het nu is – (10) Het beperken van negatieve economische gevolgen moet meer prioriteit krijgen.

e (0) De overheid moet de volksgezondheid beter beschermen – ook al gaat dat ten koste van individuele vrijheden – (5) Het is goed zoals het nu is – (10) De overheid moet individuele vrijheden beter beschermen – ook al gaat dat ten koste van de volksgezondheid.

Bron: CBB-LISS 2020/2 en 2020/4

is voor de gekozen aanpak van dat moment of doordat we inmiddels al meer dan een halfjaar met deze crisis te maken hebben en mensen dus meer tijd hebben gehad om zich een mening te vormen en de gekozen aanpak niet meer klakkeloos volgen (zoals in april misschien nog wel het geval was).[10]

Bij de keuze tussen eigen verantwoordelijkheid en een overheid die meer bepaalt en boetes uitdeelt, koos de meerderheid in april al voor streng optreden. Dat aandeel is in oktober nog groter (75%). Verschil is natuurlijk dat er in april op het moment van ondervraging een 'intelligente lockdown' was en de maatregelen in de eerste helft van oktober veel milder waren. Naast dat in oktober een ruime meerderheid voorstander is van een strengere overheid, vindt bijna twee derde (65%) ook dat er strengere maatregelen moeten worden genomen (zie figuur 1.8), iets wat we overigens ook terugzien in ander opinieonderzoek.[11] Een minderheid wil meer eigen verantwoordelijkheid (10%) en een versoepeling van de maatregelen (18%).

Als we de posities die mensen op deze kwesties innemen, bekijken naar achtergrondkenmerken, zijn er maar weinig verschillen naar geslacht, opleiding en leeftijd. Lageropgeleiden zijn hooguit wat minder vaak voor strenge maatregelen dan middelbaar en hogeropgeleiden. Vaker lijken de posities samen te hangen met het vertrouwen in de regering en partijvoorkeur. Mensen die de regering in oktober een voldoende geven, zijn vaker voor een overheid die meer bepaalt en vinden ook dat

10 De helft van het veldwerk vond plaats vóór de aankondiging van de gedeeltelijke lockdown en de helft erna. Er is geen verschil in opvattingen over deze kwesties voor en na die persconferentie.

11 Onderzoek van onderzoeksbureau I&O laat bijvoorbeeld zien dat in september 2020 nog een minderheid van de Nederlanders van mening is dat het beleid strenger moet, terwijl begin oktober een meerderheid dat vindt, zie www.ioresearch.nl/actueel/nederlanders-willen-strenger-coronabeleid. Dat laat overigens ook zien dat dit soort opvattingen beweeglijk is en afhangt van (de perceptie van) de situatie op dat moment.

Figuur 1.8 Strengere maatregelen versus versoepelen maatregelen, bevolking van 18+, 2020/4 (in procenten)[a, b]

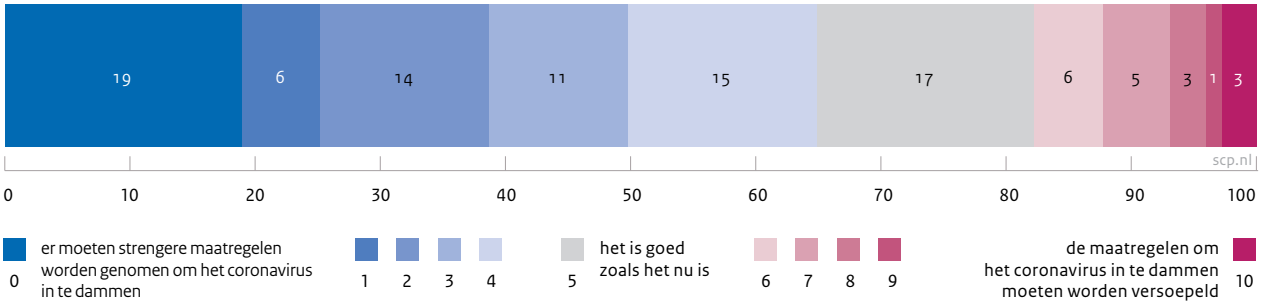

a Vraagstelling: 'Mensen kunnen van mening verschillen over de beste manier om met covid-19 (het coronavirus) en de gevolgen ervan om te gaan. Nu volgen steeds twee tegengestelde posities (bij 0 en 10) en daartussen bij cijfer (5) de huidige situatie zoals u die waarneemt. Kunt u voor deze kwestie aangeven hoe u erover denkt?'
b De weergegeven percentages zijn exclusief 'weet niet'. Het aandeel mensen dat 'weet niet' noteerde was 3%.

Bron: COB-LISS 2020/4

er strengere maatregelen moeten worden genomen. Daarmee hangt samen dat aanhangers van de VVD vaker voor een strengere overheid zijn. Ook PvdA'ers kiezen die positie vaker; zij zijn daarnaast ook voor strengere maatregelen. Aanhangers van rechtse oppositiepartijen (PVV/FvD) zijn juist veel minder vaak voor een overheid die bepaalt en boetes uitdeelt; ook zijn zij minder vaak voorstander van strengere regels.

Als mensen moeten kiezen tussen volksgezondheid en vrijheid, dan kiest de meerderheid in oktober voor de volksgezondheid. Hogeropgeleiden kiezen iets vaker voor volksgezondheid dan voor vrijheid. Tijdens de coronacrisis komen de (inperkingen van) individuele vrijheden in een ander licht te staan: mogelijk is de bereidheid om een inperking van vrijheden te accepteren tijdelijk groter, omdat men het collectieve belang van volksgezondheid tijdens de crisis meer onderschrijft.

Wat de keuze tussen gezondheid en economie[12] betreft, zijn de meningen verdeeld, zelfs nog iets verdeelder dan in april. Ongeveer een derde kiest dan voor gezondheid, een derde vindt het goed zoals het is en een derde kiest voor de economie. VVD-stemmers vinden minder vaak dat bescherming van mensen met een kwetsbare gezondheid prioriteit moet krijgen boven het beperken van negatieve economische gevolgen.

Sociaal vertrouwen lager dan in april, optimisme over omgangsvormen tijdelijk

In april 2020 steeg het vertrouwen in anderen licht ten opzichte van januari 2020 (COB 2020|2: 38). In juli was dat vertrouwen weer gedaald.[13] Dat blijft in oktober zo (zie figuur 1.9). Daarmee is het sociaal vertrouwen terug rond het niveau van voor de coronacrisis.

Een ruime meerderheid (62%) vindt dat anderen over het algemeen te vertrouwen zijn, slechts 12% is het met deze stelling oneens. Over de stelling 'je kunt niet voorzichtig genoeg zijn in de omgang met mensen' zijn de meningen meer verdeeld. De grootste groep (38%) is het hiermee eens, 27% is het ermee oneens.[14] 85% vindt dat veel mensen nog steeds bereid zijn om een ander te helpen.

12 Er zijn ook mensen die er op wijzen dat dit een valse tegenstelling is, maar omdat het een kwestie is dat vaker terugkomt in het publieke debat, leggen we hem toch zo voor. Overigens met de optie om 'ik weet het niet' te zeggen. Dat doen slechts enkelen (3% in april en 4% in oktober).
13 Zie J. den Ridder, Publieke opinie, in: *De sociale staat van Nederland 2020*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau 2020 (https://digitaal.scp.nl/ssn2020/publieke-opinie).
14 Deze stelling over 'voorzichtiger zijn in de omgang' zou in coronatijd in theorie iets anders kunnen betekenen dan vóór corona, waarbij mensen die voorzichtige omgang heel letterlijk zouden kunnen opvatten als het houden van afstand. De data geven weinig aanwijzingen in die richting: de opvattingen over deze stelling verschoven nauwelijks. Dat kan zijn omdat we deze stelling steeds voorleggen in een vast blokje over sociaal vertrouwen.

Figuur 1.9 Oordelen over sociaal vertrouwen en omgangsvormen, bevolking van 18+, 2008-2020/4 (in procenten)[a]

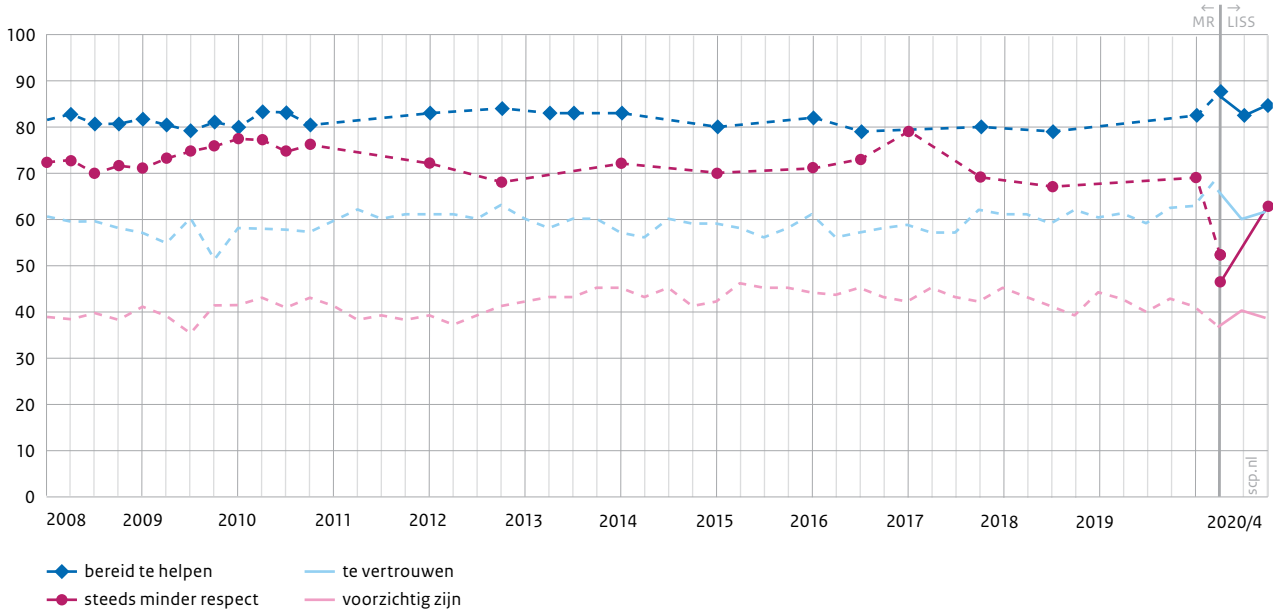

a Bij de twee stellingen die niet elk kwartaal zijn voorgelegd, zijn de meetpunten gemarkeerd.

Bron: COB 2008/1-2020/4

Het aandeel dat vindt dat we met te weinig respect met elkaar omgaan, is tussen april en oktober sterk gestegen (van 46% in april naar 63% in oktober) en nu terug op het niveau van voor de coronacrisis. Die bevinding sluit aan bij de zorgen over omgangsvormen die we hierboven al vaker zagen terugkomen en hieronder ook nog zullen tegenkomen als we kijken naar de belangrijkste maatschappelijke problemen van dit moment. In april waren respondenten veel milder over het gebrek aan respect en zagen ze meer saamhorigheid, maar dit gevoel is tijdelijk gebleken en inmiddels weer afgenomen.

Maatschappelijke tegenstellingen

Zorgen over tegenstellingen in de samenleving, verharding en polarisatie zijn van alle tijden, maar ze zijn niet altijd even sterk en ze verschillen ook van aard. Soms gaat het meer om sociale en economische tegenstellingen, soms meer om tegenstellingen in politieke en andere overtuigingen. Soms voeden confrontaties tussen individuen of kleine activistische groepen de zorgen, soms is het juist de stilte van het onbegrip en gebrek aan contact tussen grote groepen die zorgen baart. We komen het allemaal tegen als respondenten van het COB in eigen woorden hun grootste zorgen over Nederland formuleren: van het veelvuldig aan de orde gestelde 'de rijken worden rijker en de armen worden armer' en pessimisme over de relaties tussen autochtone Nederlanders en mensen met een migratieachtergrond tot algemenere bezorgdheid over agressie, intolerantie en onvermogen vreedzaam samen te leven. In COB

Tabel 1.4 Ervaren grote sociale tegenstellingen, bevolking van 18+, 1987-2020/4 (in procenten en een gemiddelde)[a]

	CV		COB				COB-LISS
	1987	2008/'9	2010	2015	2019	2020/1	2020/4
arme mensen en rijke mensen	78	72	72	75	76	77	75
allochtonen en autochtonen	.	66	67	63	66	64	65
lageropgeleiden en hogeropgeleiden	.	.	61	66	66	68	63
werklozen en mensen die werk hebben	48	63	60	66	59	64	59
jongeren en ouderen	37	59	51	48	51	50	48
werkgevers en werknemers	68	52	48	53	49	51	45
mensen met verschillende politieke opvattingen	.	.	.	.	54	49	40
de arbeidersklasse en de middenklasse	22	32	28	36	36	35	33
vrouwen en mannen	.	.	14	18	24	26	22
sterkte van tegenstellingenperspectief[b]					55	55	53

a 'Hieronder staan steeds twee sociale groeperingen die van elkaar verschillen en zelfs wel eens in strijd met elkaar zijn. Kunt u telkens aangeven hoe groot volgens u de tegenstelling is tussen deze twee groepen.' Vermeld zijn de percentages 'zeer groot' en 'groot' in plaats van 'niet zo groot', 'helemaal geen tegenstelling' en 'ik weet het niet'. Gesorteerd naar grootte in 2020/4.

b Gemiddelde op een schaal van negen tegenstellingen met de oorspronkelijke antwoordmogelijkheden; (0) ziet negen maal 'helemaal geen tegenstelling' – (100) vindt negen maal de tegenstelling 'zeer groot'. Betrouwbaarheidscoëfficiënt Cronbachs alfa 0,77-0,80.

Bron: CV 1987 en 2008/'9, COB-MR 2010/1, 2015/4, 2019/1, 2020/1, COB-LISS 2020/4

2020|2 heerste de stemming dat we *samen* de (eerste) coronagolf goed zouden doorkomen en toen viel het mee met deze zorgen (COB 2020|2: 29 e.v.). Nu is de ervaren gemeenschapszin weer een stuk minder, zoals eerder in dit hoofdstuk geïllustreerd, en zijn de zorgen weer sterker. In de toelichtingen waarom het met Nederland meer de verkeerde dan de goede kant opgaat, zien we opmerkingen over egoïsme en intolerantie. Die hebben waarschijnlijk vooral betrekking op toenemende tegenstellingen tussen individuen en tussen individu en groep of samenleving. Maar mensen signaleren ook, en daar willen we het hier verder vooral over hebben, toenemende tegenstellingen tussen groepen. Voorbeelden uit de argumenten waarom het de verkeerde kant opgaat (zie ook de argumenten van jongeren in kader 1.4):

'Er lijkt een splitsing te komen. Mensen gaan steeds meer tegenover elkaar staan met zelfs agressie en geweld tot gevolg.' (man, 32 jaar, hbo)

'Meningsverschillen en tegenstellingen tussen allochtonen en autochtonen.' (vrouw, 50 jaar, vmbo)

'Er ontstaan te veel stromingen die het totaal niet met elkaar eens kunnen worden, i.p.v. samen leven, lijkt het nu wel of ze niet naast elkaar kunnen leven.' (vrouw, 52 jaar, mbo)

'Nederland wordt steeds meer een klassenmaatschappij. Steeds meer ieder voor zich.' (vrouw, 57 jaar, wo)

'Zolang het neoliberalisme de scepter kan zwaaien, zal de kloof tussen groepen steeds groter worden.' (man, 72 jaar, wo)

Kader 1.3 Het tegenstellingenperspectief

Voor de recente kwartalen waarin naar alle negen tegenstellingen is gevraagd, staat onder in tabel 1.4 een gemiddelde score van de mate waarin mensen tegenstellingen zien. Daarbij houden we ook rekening met verschillen tussen groot en zeer groot en tussen niet zo groot en helemaal geen. Het idee is dat mensen los van hun opvattingen over de relaties tussen specifieke groepen meer of minder geneigd zullen zijn om in de samenleving ongelijkheid en dissensus te ontwaren of juist gelijkheid en consensus. Het tegenstellingenperspectief op de samenleving kan afwezig zijn (score 0: mensen zien in alle negen gevallen helemaal geen tegenstelling) en heel sterk (score 100: mensen zien voortdurend zeer grote tegenstellingen). De meting is een variant op wat de Vlaamse socioloog Bram Spruyt met vragen naar spanningen tussen groepen meet als 'conflictdenken'. Dat blijkt in Vlaanderen en in Europa samen te hangen met gevoelens van relatieve deprivatie en onbehagen.[15] Dat lijkt ook het geval te zijn voor onze meting van het tegenstellingenperspectief. Vergelijken we de kwart met de hoogste scores daarop met de andere driekwart, dan zien we onder andere minder vaak de overtuiging dat de meeste mensen te vertrouwen zijn (48% tegen 66% bij de driekwart met lagere scores), vaker het gevoel dat sommige groepen bevoordeeld worden ten koste van 'mensen zoals ik' (37% tegen 19%) en meer steun voor het idee dat het met Nederland duidelijk de verkeerde kant opgaat (27% tegen 11%). Wie veel tegenstellingen ziet, is negatiever over medemens en maatschappij. Of er een oorzakelijk verband is, moet verder worden onderzocht.

In COB 2019|1 (p. 30-47)[16] keken wel al eens uitgebreid naar tegenstellingen en polarisatie in de publieke opinie. Nu gaan we alleen in op de beleving van tegenstellingen tussen sociale groepen, ideeën over eventuele polariserende effecten van de coronacrisis en ervaren polarisatie in de politiek.

Arm versus rijk altijd de grootste tegenstelling

In het COB en eerder in het onderzoek Culturele Veranderingen in Nederland vragen we zo nu en dan naar de mate waarin mensen tegenstellingen zien tussen bevolkingsgroepen. In 2019 voegden we aan acht sociale groepsvergelijkingen een negende toe: mensen met verschillende politieke opvattingen (COB 2020|1: 27). In tabel 1.4 vatten we de reacties in een aantal metingen sinds 1987 samen.

Zoals vermeld in het Ten geleide hebben we dit kwartaal met een ander databestand onderzoek gedaan dan tot medio dit jaar en daarom zijn de cijfers niet strikt vergelijkbaar met die van eerdere kwartalen. Over de hele linie signaleren de respondenten dit kwartaal wat minder vaak grote (= grote + zeer grote) tegenstellingen dan in het eerste kwartaal. De volgorde is echter vrijwel gelijk. Ook nu wordt er weer op afstand het vaakst een grote tegenstelling gesignaleerd tussen arm en rijk. Evenals in eerdere kwartalen en in de meting in 1987 signaleert driekwart van de respondenten hier een grote tegenstelling. Daarop volgen wat minder grote meerderheden die de tegenstellingen tussen allochtonen en autochtonen,[17] hoger- en lageropgeleiden en werkenden en werklozen groot vinden. Ongeveer de helft vindt de tegenstellingen tussen jongeren en ouderen, en tussen werkgevers en werknemers groot. Begin dit jaar gold dat ook voor de tegenstelling tussen mensen met verschillende politieke opvattingen, maar dat aandeel is nu lager (40% van de respondenten). Het minst zien mensen grote tegenstellingen tussen arbeiders- en

15 B. Spruyt, Vlaanderen: conflictdenken als (nieuwe) scheidslijn, in: M. Bovens, P. Dekker en W. Tiemeijer (red.), *Gescheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau / Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid 2014: 79-100. Zie ook B. Spruyt, F. Van Droogenbroeck en J. van Noord, Conflict thinking: Exploring the social basis of perceiving the world through the lens of social conflict. *Social Science Research* 74 (2018): 16-29.

16 Daarin keken we ook naar de feitelijke polarisatie van opvattingen in de publieke opinie sinds 1970 (conclusie: over de hele linie geen toename van meningsverschillen) en vergeleken we de door Nederlanders ervaren spanningen tussen groepen met de ervaringen in andere Europese landen in 2016 (met als belangrijkste bevinding dat Nederlanders relatief veel spanning zien tussen 'verschillende etnische groeperingen'). De feitelijke ontwikkelingen en internationale vergelijking laten we nu helemaal buiten beschouwing; naar andere, uitgebreider behandelde onderwerpen, zoals gepercipieerde tegenstellingen en affectieve polarisatie, verwijzen we verderop nog.

17 Om te kunnen vergelijken met eerdere metingen houden we de term 'allochtonen' nog even aan in de vragenlijst en daarom ook in de rapportage.

middenklasse en tussen de seksen. De laatste rij cijfers in tabel 1.4 geeft aan hoe sterk het tegenstellingenperspectief op de samenleving gemiddeld is. Daar gaan we in kader 1.3 op in.

Op basis van toelichtingen bij eerdere metingen weten we dat mensen de sociale tegenstellingen in tabel 1.4 vooral opvatten als grote verschillen en niet per se als grote conflicten (SCP 2010|1: 20 e.v.; SCP 2019|1: 30 e.v.; zie ook jongeren over tegenstellingen in kader 1.4). Toen we eind 2012 en begin 2019 de helft van de geënquêteerden niet naar tegenstellingen maar naar conflicten tussen groepen vroegen, werd op afstand het vaakst een groot conflict gezien tussen autochtonen en allochtonen (door resp. 57% en 69% van de ondervraagden), terwijl ze ook toen niet op de eerste plaats stonden bij de grote tegenstellingen (SCP 2012|4: 21; SCP 2019|1: 34). Wordt verder doorgevraagd over de relatie tussen autochtone Nederlanders en mensen met een migratieachtergrond, dan vinden de meeste mensen de term conflict te scherp. Ze praten eerder in termen van spanningen, polarisatie en toenemend wij-zij-denken (SCP 2019|4: 61-63).

Vrouwen zien meer seksetegenstellingen, jongeren meer leeftijdstegenstellingen

Wie ziet meer en wie minder tegenstellingen? We gaan dat dit kwartaal na voor drie tweedelingen: mannen en vrouwen en tweedelingen van leeftijd en opleidingsniveau die de bevolking bij benadering in twee helften verdelen. Daarbij zijn we vooral geïnteresseerd hoe deze groepen hun verhouding tot de andere helft zien.

Vrouwen zien vaker grote tegenstellingen dan mannen (in drie gevallen; mannen zien nergens een grotere tegenstelling dan vrouwen) en ze scoren ook hoger op de samenvattende meting van het tegenstellingenperspectief. Het grootste verschil zien we bij de verhouding van de seksen: vrouwen ervaren veel vaker een grote tegenstelling met mannen (29%) dan dat mannen een grote tegenstelling ervaren met vrouwen (15%). Hier zagen we eerder ook al een groot verschil.[18]

De oudste bevolkingshelft ziet vaker een grote tegenstelling tussen armen en rijken (79%) dan dat de jongste bevolkingshelft dat doet (72%). Het verschil is niet heel groot, maar het past wel in het al eerder geschetste patroon dat ouderen zich meer zorgen maken over ongelijkheid en meer voor nivellering zijn dan jongeren (SCP 2020|1: 31-35). De jongste bevolkingshelft ziet vaker (52%) dan de oudste helft (44%) een grote tegenstelling tussen jongeren en ouderen.[19]

De beide opleidingshelften verschillen niet in de mate waarin ze gemiddeld de negen onderscheidingen van groepen als tegenstellingen waarderen (oftewel in sterkte van het tegenstellingenperspectief), maar ze verschillen wel significant bij drie groepsvergelijkingen. De hoogst opgeleide helft ziet vaker een grote tegenstelling tussen mensen met verschillende politieke opvattingen en de laagst opgeleide helft ziet vaker een tegenstelling tussen werknemers en werkgevers en tussen arbeidersklasse en middenklasse. Gezien deze verschillen is het opvallend dat de beide helften niet van elkaar afwijken in hun waarneming

18 Begin 2020 zag 36% van de vrouwen en 15% van de mannen een grote tegenstelling tussen vrouwen en mannen; dat was tien jaar eerder 18% en 9%, maar echt een divergerende trend was nog niet aanwijsbaar (SCP 2020|1: 27).

19 Kijken we naar kleinere leeftijdsgroepen, dan zit het grootste verschil niet bij de jongste en oudste respondenten, maar iets daarvoor: 57% van de 25-34-jarigen en 40% van de 65-74-jarigen ziet een grote tegenstelling. Begin 2020 vonden we geen significante verschillen tussen leeftijdsgroepen, maar tien jaar eerder, begin 2010, wel. Ook toen zagen jongeren vaker een grote tegenstelling (SCP 2020|1: 28). Begin 2020 en in 2010 (SCP 2010|1: 25 e.v.) vroegen we om toelichtingen bij de oordelen over de tegenstelling tussen jongeren en ouderen. Uit de antwoorden valt op te maken dat mensen jongeren en ouderen niet zien als twee bevolkingshelften, maar als kleinere groepen, vaak als degenen die nog niet en niet meer bij de werkende bevolking horen. Grote tegenstellingen ziet men onder andere vanwege verschillen in mentaliteit en in het gebruik van internet. Zie kader 1.4 over hoe jongeren nu aankijken tegen de leeftijdsverschillen onder invloed van de coronacrisis.

Tabel 1.5 Verschillen in ervaren grote sociale tegenstellingen, bevolking van 18+, 2020/4 (in procenten en een gemiddelde)[a]

		sekse		leeftijd		opleidingsniveau	
	allen	vrouw	man	18-49 jaar	≥ 50 jaar	t/m mbo	havo-wo
arme mensen en rijke mensen	75	**78**	**72**	**72**	**79**	77	73
allochtonen en autochtonen	65	68	62	65	64	62	68
lageropgeleiden en hogeropgeleiden	63	65	60	63	62	62	63
werklozen en mensen die werk hebben	59	**63**	**55**	62	57	56	63
jongeren en ouderen	48	50	45	**52**	**44**	45	51
werkgevers en werknemers	45	43	47	42	48	**50**	**39**
mensen met verschillende politieke opvattingen	40	43	38	35	30	**37**	**45**
de arbeidersklasse en de middenklasse	33	34	31	41	40	**41**	**23**
vrouwen en mannen	22	**29**	**15**	24	21	23	21
sterkte van het tegenstellingenperspectief	53	**54**	**51**	**54**	**52**	53	52

a Zie toelichting onder tabel 1.4. Significante verschillen ($p < 0{,}01$) zijn vet gedrukt.

Bron: COB-LISS 2020/4

van de tegenstelling tussen lager- en hogeropgeleiden. Eerder zagen lageropgeleiden nog wel vaker een grote tegenstelling en dat correspondeert ook met ander onderzoek (COB 2020|1: 27).[20] Waarom er dit kwartaal geen verschil is, is niet duidelijk. Wat we wel weten, is dat er meer verschil is als er naar conflict en spanningen wordt gevraagd dan sec naar tegenstellingen.[21]

Meer tegenstellingen door corona?

In de eerste coronagolf werd er veel saamhorigheid ervaren. Dat is nu minder, zagen we hierboven al. Zien mensen nu ook tegenstellingen toenemen en zo ja, welke dan?

Begin 2019 en in april dit jaar legden we een stelling voor over toenemende meningsverschillen in ons land. Passend bij de sterkere gevoelens van saamhorigheid in de eerste coronagolf was de instemming met de stelling in april (63%) minder dan ruim een jaar eerder (75%; zie figuur 1.10). In 2019 vroegen we om een toelichting en de toenemende meningsverschillen werden toen vooral geweten aan de mentaliteit, de multiculturele samenleving en de media, en dan vooral aan de sociale media (COB 2019|1: 38 e.v.).

De stelling over meningsverschillen hebben we nu niet opnieuw voorgelegd, maar in plaats daarvan de stelling dat tegenstellingen tussen groepen groter worden door de coronacrisis. Daar is 66% het mee eens en 9% mee oneens (zie figuur 1.11).

Waaraan denken mensen bij de tegenstellingen tussen groepen en waarom zouden die volgens hen wel of niet groter worden door de coronacrisis? We vroegen een deel van de respondenten om een

20 B. Spruyt, An asymmetric group relation? An investigation into public perceptions of education-based groups and the support for populism. *Acta Politica* 49 (2014), 2: 123-143.

21 In het vierde kwartaal van 2012 en het eerste kwartaal van 2019 vroegen we een willekeurige helft van de respondenten niet naar tegenstellingen maar naar conflicten. In 2012 zag 68% van de lager opgeleide en 62% van de hoger opgeleide respondenten een grote tegenstelling en resp. 39% en 29% een groot conflict; in 2019 zag 68% en 64% een grote tegenstelling en resp. 51% en 38% een groot conflict.

Figuur 1.10 Opvattingen over de stelling 'In ons land worden verschillen van mening over maatschappelijke kwesties steeds groter', bevolking van 18+, 2019/1 en 2020/2 (in procenten)

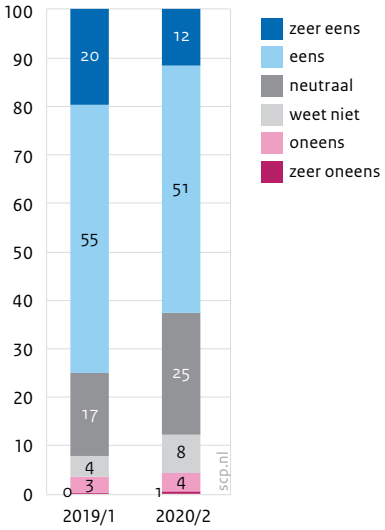

Bron: COB-MR 2019/1 en 2020/2

Figuur 1.11 Opvattingen over de stelling 'Door de coronacrisis worden tegenstellingen tussen groepen groter', bevolking van 18+, 2020/4 (in procenten)

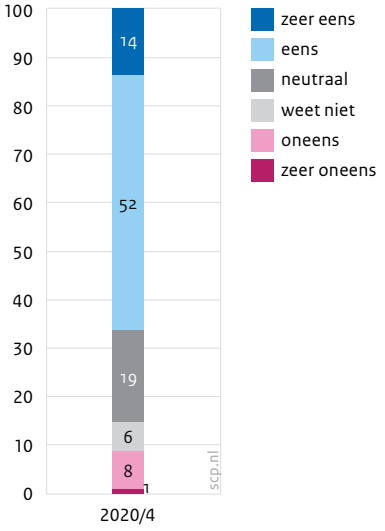

Bron: COB-LISS 2020/4

toelichting bij hun antwoord. Wie de stelling verwerpt, wijst er vaak op dat we allemaal getroffen worden, ons allemaal aan dezelfde regels moeten houden en allemaal risico lopen. Een veelgebruikte uitdrukking is dat we allemaal in hetzelfde schuitje zitten. Wie neutraal reageert of zegt geen mening te kunnen geven, geeft soms aan te geloven dat of niet te weten of tegenstellingen toenemen en of er sprake is van gevolgen van de coronacrisis. Anderen wijzen op uiteenlopende ontwikkelingen in de samenleving of beargumenteren hun neutrale antwoord expliciet als resultante van tegenstrijdige ontwikkelingen:

> 'Hieraan liggen twee overwegingen ten grondslag: Bij de eerste golf is een grote solidariteit gebleken, hetgeen de tegenstelling verkleind heeft. Inmiddels zijn er ontwikkelingen tussen mensen die de coronaregels aanhangen en groepen die dat niet willen. Ook lijken de belangen van (kwetsbare) ouderen versus jongeren tot tegenstellingen te leiden. Die laatste twee zaken vergroten de tegenstellingen, vandaar mijn huidige mening.' (man, 63 jaar, havo/vwo)

De afwegingen kunnen er ook toe leiden dat mensen afzien van een mening:

> 'Ik denk dat je dit moeilijk kan stellen. Er zullen tegenstellingen groter worden (kloof tussen arm en rijk) en misschien tegenstellingen kleiner worden (meer verbondenheid tussen groepen door het "samen" gevoel). En dit is moeilijk met elkaar te vergelijken. Hoe "tel" je dit bij elkaar op?' (vrouw, 36 jaar, wo)

Enkele oudere respondenten zijn neutraal of hebben geen mening, omdat ze, waarschijnlijk vanwege corona, minder goed menen te kunnen oordelen over wat er in de samenleving gaande is:

> 'Omdat ik daar niks van gemerkt heb. Maar ja ik zie bijna niemand en kom bijna nergens. Vandaar...' (vrouw, 82 jaar, havo/vwo)

> 'Ik denk van niet. We hebben weinig contact met de buitenwereld. Wandelen (klein) en boodschappen doen zijn de enige activiteiten die ik buitenshuis doe. Dus de mogelijkheid om deze tegenstellingen te bespreken zijn klein. Ik heb geen mening of het groter is of zal worden!' (vrouw, 78 jaar, vmbo)

De coronacrisis genereert nieuwe tegenstellingen

Bij de grootste groep, die vindt dat de tegenstellingen toenemen door de coronacrisis, keren een paar argumenten vaker terug. *Ten eerste* en het meest frequent wijzen mensen op corona als bron van nieuwe tegenstellingen. Mensen komen tegenover elkaar te staan, omdat ze verschillend over corona denken, zich kwetsbaar voelen of juist menen weinig of geen risico te lopen, en zich al of niet aan maatregelen houden.

'Of mensen wel of niet de maatregelen volgen. Mensen die geloven in complottheorieën zorgen voor meer tegenstellingen in het land.' (man, 24 jaar, basisonderwijs)

'Omdat dit een onderwerp is dat iedereen aangaat, vindt ook iedereen hier iets van. Je merkt dat er echt twee kampen ontstaan: 1. mensen die het serieus nemen en er iets aan willen doen en 2. mensen die denken dat het een complot is.' (man, 33 jaar, hbo)

'Iedereen heeft een eigen mening over het virus en uit dit op diverse manieren, bijvoorbeeld via sociale media, waardoor er discussies ook ontstaan, maar deze gaan vaak heel ver en worden uiteindelijk respectloos naar elkaar toe. Hierdoor creëer je steeds grotere tegenstellingen.' (vrouw, 40 jaar, mbo)

'Mensen beginnen telkens meer deel uit te maken van één van de twee groepen; of je bent voor strengere maatregelen of je vindt het te streng.' (man, 50 jaar, wo)

'Mensen die het eens zijn met de maatregelen en mensen die zich er niet aan willen houden.' (vrouw, 58 jaar, vmbo)

'Ik denk aan de complotdenkers. Ook zijn er mensen die voorzichtig zijn en mensen die nog steeds doen alsof er weinig tot niets aan de hand is. Omdat we ons ingraven in onze eigen mening kan dit conflicten opleveren.' (vrouw, 57 jaar, havo/vwo)

'Vooral tegenstelling tussen mensen die zich wel en anderen die zich (pertinent) niet aan enige maatregel, welke dan ook, willen houden. Deze tegenstellingen vind je zelfs in eigen kennissenkring terug.' (vrouw, 69 jaar, vmbo)

De tegenstellingen zijn nieuw in de zin dat ze worden opgeroepen door de coronacrisis. Maar dat betekent niet dat ze losstaan van bestaande verschillen. Als daarmee een relatie wordt gelegd, dan is er vooral een relatie met leeftijdsverschillen:

'Omdat de ouderen eerder gezien worden als risicogroep.' (man, 21 jaar, havo/vwo)

'Jongeren willen gewoon doorleven, ouderen willen de crisis overleven.' (man, 73 jaar, hbo)

'Tussen jong en oud. De jongeren moeten met hele strenge regels leven om de ouderen te beschermen. Ik snap dat dit voor de jeugd heel moeilijk is, Ik denk dat het beter zou zijn om de ouderen andere regels te geven…' (vrouw, 74 jaar, hbo)

Ten tweede zien mensen bestaande tegenstellingen groter worden, vooral door de economische gevolgen van de coronacrisis:

'Mensen verwijten elkaar de problemen te verergeren. De jongeren verwijten de ouderen onverantwoordelijk gedrag en vice versa. De grootste tegenstelling wordt wellicht de verminderde welvaart van de jongere generatie. Vanwege alle kosten van de diverse corona-

maatregelen, zal de welvaart waarschijnlijk een flinke knauw krijgen die vooral mensen raakt die nog in de opbouwfase (van hun carrière, persoonlijk vermogen, enz.) zitten.' (man, 37 jaar, wo)

'Economische recessie die het gevolg is van de pandemie treft armere mensen harder. Armere mensen verliezen eerder hun baan (als ze die al hebben) en gaan economisch achteruit.' (man, 60 jaar, wo)

Ten derde zien mensen een verscherping van tegenstellingen door sociale en psychische veranderingen in de crisis:

'Omdat mensen minder contacten hebben, is de kans groter dat de contacten die ze nog hebben elkaar extremer maken. Dus als een groep bestaat uit mensen die een beetje rechts zijn, kan die groep zonder tegengeluid rechtser worden.' (vrouw, 22 jaar, havo/vwo)

'Uiteenlopende meningen worden groter doordat mensen eerder geïrriteerd zijn vanwege het virus en minder snel water bij de wijn doen.' (man, 42 jaar, mbo)

'Door onvrede worden mensen scherper in hun opvattingen en meningen.' (vrouw, 42 jaar, vmbo)

'Doordat het sociale netwerk merendeels weg is gevallen, zijn mensen eenzamer. Ze zijn voor informatie aangewezen op internet, tv en radio. Krijgen weinig tegenspraak door de bubbel waarin ze verkeren en kunnen hierdoor minder makkelijk hun sociale kompas stellen, waardoor meningen uitgesprokener worden.' (vrouw, 55 jaar, wo)

'Door de lange duur van de crisis worden de lontjes van veel mensen korter en dat heeft ook zijn uitwerking op meerdere zaken.' (man, 74 jaar, mbo)

Bij verschillende argumenten komt ook de verhardende werking van sociale media aan de orde: ze dragen ertoe bij dat mensen zich met medestanders wentelen in het eigen gelijk, minder hoeven om te gaan met andersdenkenden, zich in de anonimiteit rauwer en polariserend uiten, enzovoort. Dat brengen ook de jongeren in de groepsgesprekken naar voren (kader 1.4) en we zagen het ook al eerder (COB 2019|1: 41-43).

Over de hele linie hadden mensen het bij door de coronacrisis toenemende tegenstellingen vooral over specifieke, soms incidentele groeperingen die zich formeren rond botsende belangen en zich manifesteren in controverses. Het is in de publieke opinie eerder zo dat kwesties tegenstellingen genereren dan dat structurele tegenstellingen zichtbaar worden in kwesties. Het gaat zelden over tegenstellingen tussen grote bevolkingsgroepen zoals die in tabel 1.4 werden voorgelegd. Die verschillen daartussen leveren hoogstens de basis of bedding voor de echte tegenstellingen. Deze zienswijze was nog sterker aanwezig in de groepsgesprekken met jongeren (kader 1.4). Anders dan in de enquête waarbij de vraag naar de ontwikkeling van tegenstellingen door de coronacrisis werd gesteld nadat mensen

Figuur 1.12 Instemming met de stelling 'Er zijn mensen die ik ben gaan haten om de standpunten die zij innemen', bevolking van 18-70, 1970-2019 (in procenten)

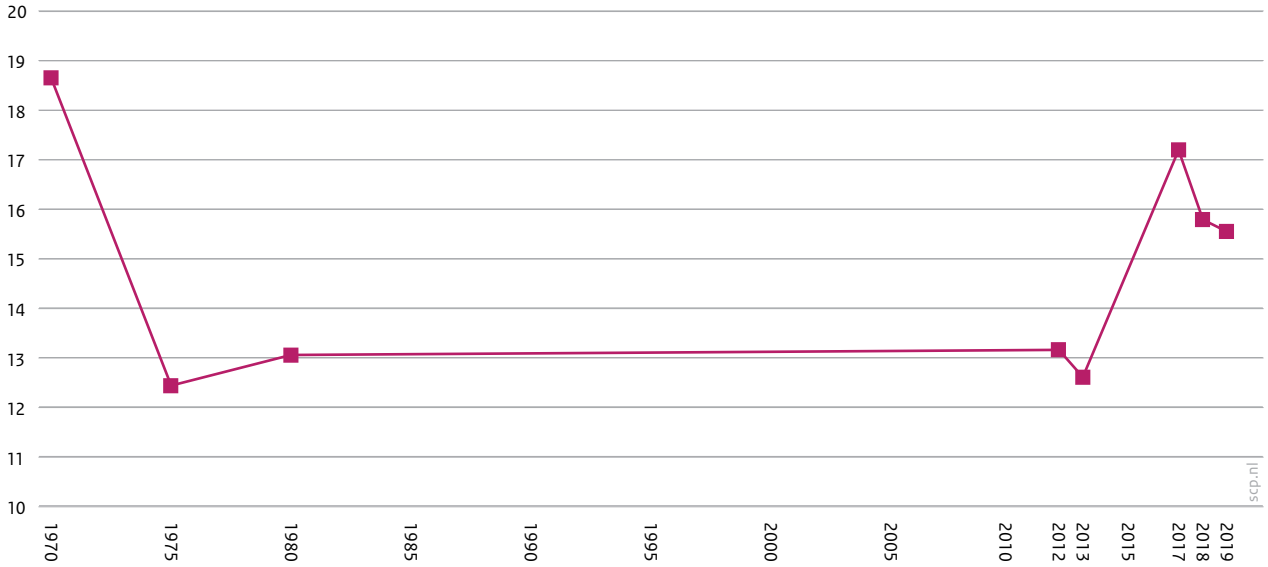

Bron: Progressiviteit en conservatisme 1970, CV 1975-2019

de tegenstellingen tussen groepen hadden beoordeeld (tabel 1.4), werd in de groepsgesprekken over tegenstellingen begonnen met een open vraag over groepen die tegenover elkaar staan. Dat bleek een lastige vraag voor de jongeren die even daarvoor wel zelf spontaan groeiende tegenstellingen als een belangrijk probleem naar voren hadden gebracht.

Negatiever over 'de andere kant'?

In de toelichtingen waarom tegenstellingen zouden toenemen door de coronacrisis wijzen mensen soms op leefsituaties die uit elkaar groeien (bijvoorbeeld door wel of niet werk te verliezen), vaker op verschillen in belangen en voorkeuren (bijvoorbeeld als het gaat over vrijheidsbeperkende maatregelen), maar toch wel het meest op het negatiever worden van hoe mensen en groepen elkaar bejegenen. 'Men' is niet meer geïnteresseerd in de zorgen en belangen van anderen, gaat grover en vijandiger met elkaar om, enzovoort. Dit kan wijzen op wat in onderzoek naar de relaties tussen Democraten en Republikeinen in de Verenigde Staten in de afgelopen jaren aan de orde is gesteld als affectieve polarisatie: meningen komen niet per se meer uit elkaar te liggen, maar meningsverschillen gaan vaker en extremer gepaard met negatieve beelden en gevoelens over mensen met andere meningen (COB 2019|1: 46-47).

Hebben we aanwijzingen voor zo'n gevoelsmatige polarisatie in de publieke opinie in Nederland? Dat gaan we voor de langere termijn

Figuur 1.13 Gepercipieerde en affectieve polarisatie in groepen met verschillende stemintenties, bevolking van 18+, 2018-2020 (in procenten)[a]

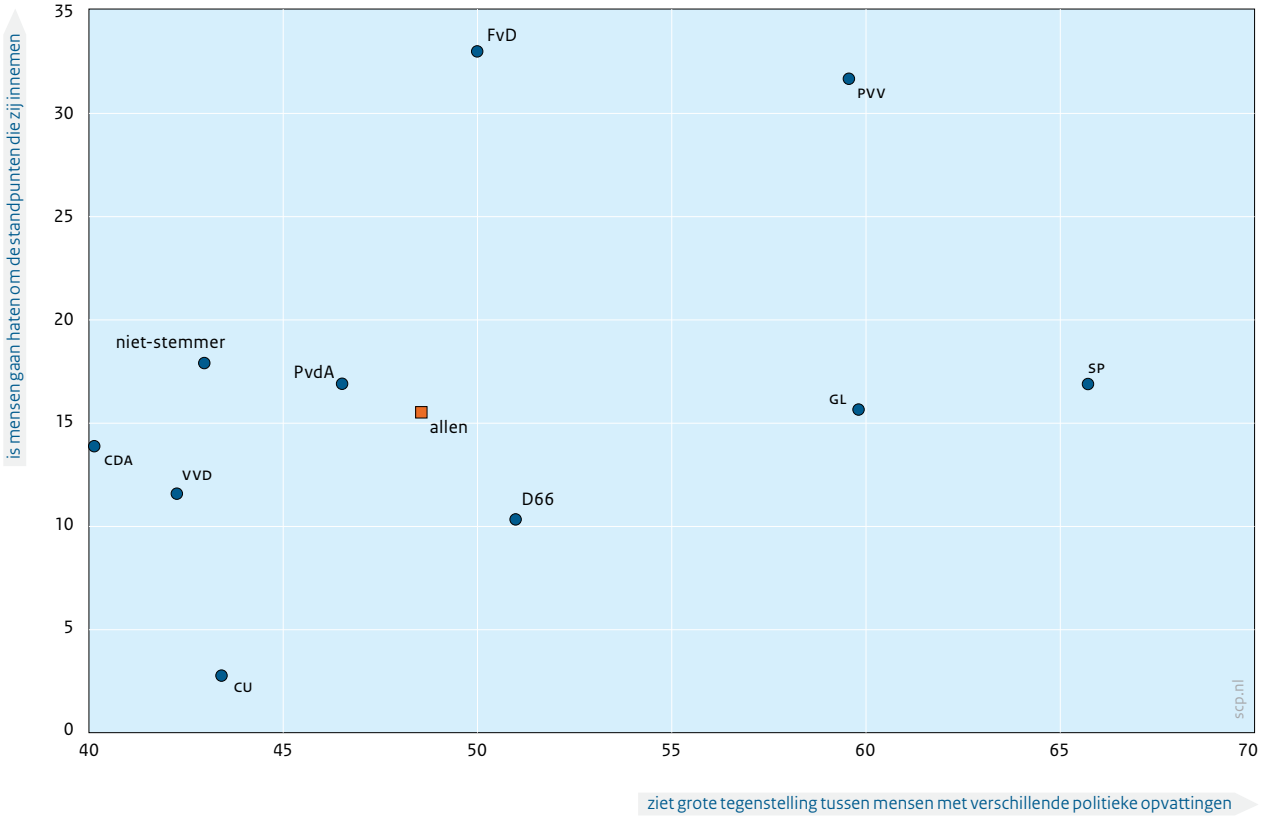

a Groepen zijn onderscheiden op basis van de vraag wat ze zouden stemmen als er nu Tweede Kamerverkiezingen zouden zijn. Horizontaal staat het aandeel dat deze tegenstelling (zeer) groot vindt (tabel 1.4) en verticaal het aandeel dat het (zeer) eens is met de stelling over gaan haten (figuur 1.12).

Bron: COB 2020/1 en 2020/4; CV 2018 en 2019

na aan de hand van de steun voor een stelling die in 1970, 1975 en 1980 in bevolkingsenquêtes was opgenomen en die we vanaf 2012 weer een paar keer hebben voorgelegd: 'Er zijn mensen die ik ben gaan haten om de standpunten die zij innemen.' Figuur 1.12 laat de instemming zien tot en met 2019. Gegevens van 2020 zijn helaas nog niet beschikbaar.

Het aandeel van de ondervraagden dat de stelling in 2012 steunt, is exact gelijk aan dat van 1980: 13%. Daarna zien we enige stijging tot 17% in 2017, maar die zet niet door en blijft onder de 19% die in 1970 werd gemeten. Dat dit haatniveau in een halve eeuw niet is gestegen, is toch wel opmerkelijk, gezien de in dezelfde periode voortdurende meerderheid in de publieke opinie die het achteruit vindt gaan met de normen en waarden in ons land (COB 2018|3: 32 e.v.) en de niet aflatende klachten die we sinds 2008 in het COB tegenkomen over toenemende verruwing en agressie (COB 2019|3: 23-25). Of in de coronacrisis meer mensen anderen zijn gaan haten vanwege hun standpunten, zullen we

pas in de loop van 2021 kunnen nagaan als de data over 2020 beschikbaar komen.[22]

Spreiding van polarisatiepercepties en -gevoelens in de politiek

Het is niet mogelijk om op individueel niveau de meting van affectieve polarisatie te koppelen aan de percepties van tegenstellingen. Om een indruk te krijgen van polarisatie in de politiek is het wel aardig om de meest recente cijfers over haatgevoelens en percepties van een grote tegenstelling tussen mensen met verschillende politieke opvattingen te combineren op groepsniveau. Dat gebeurt in figuur 1.13 voor groepen met verschillende stemintenties.

Bij de kiezers van de SP zijn de meeste mensen die grote tegenstellingen zien, gevolgd door die van GroenLinks en de PVV. Gevoelens van haat voor mensen met een mening die men afwijst, zijn het meest herkenbaar voor kiezers van PVV en FvD. Het aandeel dat wel eens haat voelt (i.c. dat gevoel toegeeft) tegenover andersdenkenden is daar dubbel zo groot als in het hele electoraat, maar nog steeds een minderheid. Over de inhoud van de tegenstellingen die mensen groot vinden en die negatieve gevoelens oproepen, zeggen onze metingen niets. Ze hoeven helemaal niet langs partijpolitieke scheidslijnen te lopen. Waarschijnlijk zijn partijvoorkeuren voor de meeste mensen echter wel een aardige samenvatting van de politieke meningsverschillen. Onderzoek naar de onderlinge waardering van kiezers van verschillende partijen van Eelco Harteveld laat voor Nederland zien, dat mensen minder warme gevoelens koesteren voor anderen naarmate hun partijen politiek verder van elkaar afstaan. Daarbij lijken andere meningen over culturele onderwerpen (zoals de multiculturele samenleving) meer afkeer te creëren dan andere meningen over economische onderwerpen (zoals inkomensnivellering). Interessant is dat stemmers op gevestigde partijen meer afstand voelen (minder warmte en meer kilte rapporteren; liever niet hebben dat hun kind thuiskomt met een partner die aanhanger is van de andere partij, enz.) tot stemmers op de PVV en FvD, dan omgekeerd het geval is.[23]

Vooralsnog zien we dat veel mensen zich zorgen maken over toenemende tegenstellingen door de coronacrisis (figuur 1.11), maar dat zien we (nog) niet terug in de signalering van meer sociale tegenstellingen (tabel 1.4) en door een gebrek aan recente data kunnen we dit nog niet nagaan voor partijpolitieke verschillen.

22 Afgaande op de cijfers in figuur 1.12 en de argumenten die mensen geven voor toenemende tegenstellingen door de coronacrisis is een toename van haat te verwachten. Maar er is reden voor scepsis. Geënquêteerden zien vaker negatieve ontwikkelingen in sociale houdingen en gedragingen dan gerechtvaardigd is op basis van de feitelijke veranderingen in die houdingen en gedragingen volgens enquêtes. In recent Amerikaans onderzoek ziet men ook de verwachting dat politieke tegenstellingen toenemen in de coronacrisis, maar wordt geen (partijpolitieke) affectieve polarisatie gemeten (sterker: een daling, maar na de dood van George Floyd weer een stijging naar het oude niveau). Dat onderzoek laat overigens ook zien dat (partijpolitieke) affectieve polarisatie van grote invloed is op visies op het virus en de maatregelen om besmetting tegen te gaan, in ieder geval zolang er in de eigen omgeving weinig aan de hand is. Zie L. Boxell, J. Conway, J.N. Druckman en M. Gentzkow, *Affective polarization did not increase during the Coronavirus pandemic (October 2020)*. Cambridge: National Bureau of Economic Research 2020 (NBER Working Paper No. w28036) (https://ssrn.com/abstract=3723273) en J. Druckman, S. Klar, Y. Krupnikov en M. Levendusky, How affective polarization shapes Americans' political beliefs: A study of response to the COVID-19 pandemic. *Journal of Experimental Political Science* 2020 (doi:10.1017/XPS.2020.28).

23 Zie http://stukroodvlees.nl/hoe-nederlanders-denken-over-hun-politieke-tegenpolen. Die asymmetrie tussen gevestigden en outsiders of populistische uitdagers is ook in Duitsland en Oostenrijk geconstateerd: M. Helbling en S. Jungkunz, Social divides in the age of globalization. *West European Politics* 43 (2020), 6: 1187-1210.

Kader 1.4 Jongeren over maatschappelijke tegenstellingen[a]

Bij de vraag of het in het algemeen de goede of slechte kant opgaat met de Nederlandse samenleving kwam in alle gesprekken, in verschillende bewoordingen, een toenemende polarisatie in de samenleving spontaan naar voren als negatieve ontwikkeling. Jongeren geven aan dat over allerlei onderwerpen meningen steeds extremer worden geuit en dat standpunten dus verder uit elkaar komen te staan. Als voorbeelden geven ze de zwartepietendiscussie, discussies tussen politiek links en rechts, discussies in het kader van *Black Lives Matter* en van de coronacrisis: mensen die de maatregelen wel volgen en degenen die dat niet doen.

Eerder verschillen dan spanningen of conflict

Opvallend in deze gesprekken was dat het thema tegenstellingen in Nederland weliswaar spontaan naar voren kwam in het begin van het groepsgesprek, toen als eerste werd gevraagd welke kant de Nederlandse samenleving opging, maar dat het spreken van polarisatie in termen van groepen die tegenover elkaar staan (zoals het thema door de gespreksleider werd geformuleerd), of waar zelfs conflicten tussen zijn, niet bleek aan te sluiten op hoe jongeren daar zelf naar kijken. Bij de expliciete introductie van dit gespreksonderwerp werd de discussie in een paar groepen behoorlijk moeizaam, alsof termen als 'tegenover elkaar staan' en 'spanningen' voor de jongeren te grote woorden zijn. Het gaat de jongeren bij tegenstellingen dus meer om verschillen tussen groepen: verschillende meningen, opvattingen en posities in de samenleving.

Naast de tegenstellingen die jongeren in verschillende groepen spontaan noemden (zie hierboven), lijken jongeren dus vooral belangen en standpunten van bepaalde groepen te noemen, hoewel hbo- en wo-jongeren wel spreken over verschillen tussen sociaal-demografische groepen (bijvoorbeeld opleiding, inkomen en leeftijd). Ook kwamen in de gesprekken in eerste instantie vooral specifieke persoonlijke interesses uit de eigen leefwereld naar voren als tegenstellingen (bijvoorbeeld discussies tussen boeren en dierenactivisten bij iemand werkzaam in de agrarische sector en LHBTI-issues bij iemand die homoseksueel is).

Het tegenover elkaar staan van groepen wordt vooral opgevat als dat groepen bepaald gedrag of denkbeelden aan elkaar toeschrijven, al dan niet terecht. Hbo- en wo-jongeren geven aan dat het erop lijkt dat mensen steeds slechter naar elkaar luisteren en geen discussie meer kunnen aangaan. Alle jongeren geven aan dat de sociale media hierbij een belangrijke negatieve rol spelen, dit speelt ook in hun eigen leven. Op sociale media worden snel meningen geuit, maar ook complottheorieën verspreid en mensen denken er meer in hokjes (ze voorzien de ander snel van een label). Sommigen hebben zelf ook ervaring met deze negatieve opvattingen van anderen: een Marokkaans-Nederlandse vrouw vertelt dat ze hier is opgegroeid, maar dat ze met discriminatie te maken heeft omdat ze moslima is.

Onwetendheid schept afstand

Diverse jongeren benoemen onwetendheid en onbekendheid van de ene groep met de andere groep als oorzaken voor de tegenstellingen, met als gevolg dat vooroordelen of aannames de overhand krijgen. Ze geven aan dat kinderen dat in hun opvoeding al meekrijgen in denkbeelden van hun ouders. Hierdoor ontstaat er een vooringenomen blik. Veel mensen komen ook te veel op voor hun eigen belang, wat volgens jongeren ook een vorm van egoïsme kan zijn. Doordat groepen elkaar niet ontmoeten en vaak niet openstaan voor elkaar, blijven deze beelden in stand en worden deze niet ontkracht. Jongeren hebben het ook over het denken in hokjes. Dit leidt volgens hen tot afstand en het ervaren van verschillen tussen groepen, maar niet zozeer tot conflict of spanningen.

Jongeren merken vooral een verschil naar opleidingsniveau

Jongeren werden ook enkele mogelijke tegenstellingen tussen groepen in de samenleving voorgelegd die ze nog niet naar voren hadden gebracht. Over tegenstellingen tussen jong en oud lijken ze zich niet zo druk te maken: de vraag of jongeren de schuld krijgen van ouderen van het verder oplopende aantal besmettingen

komt weer naar voren (zie ook kader 1.2). Daarnaast denken jongeren dat op sommige gebieden jongeren en ouderen wel ver uit elkaar staan, er niet altijd onderling begrip is en dat jongeren over het algemeen meer openstaan voor nieuwe ideeën, maar dat spanningen een te zware term is. Bij het verschil tussen rijk en arm geven mbo-jongeren aan dat ze niet denken dat het tot spanningen zal leiden, maar ze benoemen wel dat rijke mensen zich geen zorgen hoeven te maken over bepaalde zaken: geld opent deuren. Bij mogelijke tegenstellingen tussen lager- en hogeropgeleiden noemen vooral mbo-jongeren dat er sprake is van een hogere waardering voor mensen met een hogere opleiding. Dit merken ze in het eigen leven, bijvoorbeeld bij de zoektocht naar stages waar werkgevers toch liever een stagiaire met een hbo-opleiding hebben, terwijl het mbo-niveau toereikend is voor de activiteiten. En het werkt volgens hen door in de kansen die je krijgt; iemand met een mbo-opleiding komt over het algemeen niet in de beter verdienende banen terecht en dat heeft weer invloed op de mogelijkheden die je hebt. Ook stellen ze dat hogeropgeleiden zich beter voelen dan lageropgeleiden. Ook benoemen een paar jongeren de grote afstand op de middelbare school tussen kinderen op het vmbo en havo/vwo, dat zich volgens hen vroeger soms wel in daadwerkelijke conflicten uitte. Een jongere met een hbo/wo-opleiding geeft aan zich helemaal niet verbonden te voelen met laag opgeleide mensen.

Politiek en media kunnen voor meer conflict zorgen, maar hoop voor de toekomst

Als we jongeren vragen naar conflicten of spanning tussen mensen met verschillende politieke opvattingen, lijkt er iets meer basis te zijn om het over spanningen te hebben door de manier waarop discussies worden gevoerd. Ook hier wordt sociale media een negatieve rol toegedicht: mensen zijn online extremer in het uiten van verschillende politieke opvattingen en de standpunten kunnen hier volgens jongeren door verharden. Hoewel jongeren zich niet zozeer uiten in termen als tegenstellingen, denken ze dat het wel erger kan worden, omdat de politiek en sociale media deze grotere tegenstellingen laten zien:

> ‘Ik denk dat het erger gaat worden. Ik denk dat vooral de politiek daar een goede spiegel voor is. Hoe je merkt in de samenleving dat mensen zijn. Ga maar op Facebook scrollen en websites. Dan merk je toch dat er verschil zit in heel Nederland. Je ziet steeds meer op het nieuws dat het erger wordt.’ (mbo)

> ‘Erger. Het is of het ene uiterste of het andere uiterste. En je schreeuwt het van de daken.’ (hbo/wo)

Maar er zijn ook jongeren die denken dat deze tegenstellingen ooit minder zullen worden, of de hoop hebben dat het minder wordt. Zo noemt iemand dat de tolerante jongeren langzaam de minder tolerante ouderen vervangen, wat de spanningen in de samenleving wellicht kan verminderen. Een paar anderen denken dat als de inkomensverschillen afnemen, dit de sociale omgang ten goede komt, mensen staan dan minder tegenover elkaar. Maar anderen wagen zich niet aan een voorspelling, omdat ze verschillende signalen zien en niet weten welke kant het zal opgaan.

Bij hbo- en wo-jongeren kwam ook de impact van de coronacrisis op tegenstellingen ter sprake. Dat kan volgens deze jongeren verschillende kanten opgaan: er kunnen meer tegenstellingen ontstaan tussen ouderen en jongeren vanwege de beperkingen die ook voor jongeren gelden, maar vooral bedoeld zijn om ouderen te beschermen. Maar ze zien ook een verbindend effect, omdat iedereen verantwoordelijkheid heeft om corona terug te dringen. Maar dat hangt wel samen met de duur van de coronacrisis; naarmate deze langer duurt, is de kans op grotere tegenstellingen groter. In hun eigen woorden:

> ‘Misschien tussen jong en oud. Dat jong z’n vrijheid gaat eisen omdat zij niet door de ziekte worden getroffen, maar dat is afhankelijk van hoelang het nog gaat duren. Als ik het hoor van mensen om me heen, hoe ze er tegenover staan dat de horeca weer dichtgaat, denk ik dat er een conflict gaat ontstaan.’ (hbo/wo)

'Ik denk het niet, niet in negatieve zin. Door deze crisis ervaar ik dat we allemaal Nederlandse burgers zijn, het maakt niet uit hoe je eruitziet, we willen dat het overgaat en we hebben allemaal de verantwoordelijkheid dat het over gaat.' (hbo/wo)

'Ik denk wel dat er aanvankelijk een verbroederend effect was, misschien. Ik denk niet dat je het moet overschatten, er zal wel discussie zijn tussen jong en oud, maar op termijn denk ik niet dat er een grote blijvende culturele verandering gaat zijn.' (hbo/wo)

a Deze tekst is ontleend aan de verslagen van het veldwerkbureau (zie de Verantwoording achterin). Zie:J. ter Berg en Y. Schothorst, *Burgerperspectieven: het perspectief van jongeren.* Amsterdam: Kantar Public, november 2020.

Problemen, sterke punten en beleidsprioriteiten

Wat zijn volgens Nederlanders de belangrijkste maatschappelijke problemen, wat gaat er goed in Nederland en aan welke beleidsterreinen zou de regering prioriteit moeten geven? Die vraag beantwoorden we hier.

We beginnen met twee open vragen naar problemen en sterke punten, waarbij mensen in hun eigen woorden maximaal vijf problemen of punten van trots mogen noemen. De open antwoorden brengen we onder in zestien categorieën (zie kader 1.5). Omdat het vooral hogeropgeleiden zijn die veel trefwoorden noemen en we niet willen dat een specifieke groep de lijst met belangrijke problemen domineert, tellen we elke respondent die iets noemt in de analyse maximaal één keer mee.[24] Zo ontstaan het nationale probleembesef (tabel 1.6) en de nationale trots (zie tabel 1.7).

Corona blijft het belangrijkste probleem

Net als in het tweede en derde kwartaal is ook in oktober corona met afstand het meest gebruikte woord als we mensen vragen naar de belangrijkste maatschappelijke problemen (zie figuur 1.14). Het woord corona (en daaraan gerelateerde termen zoals coronavirus en covid-19) komt dit kwartaal 637 keer voor. Andere woorden die dit kwartaal vaak vallen, zijn mensen (182 keer), economie (147 keer genoemd, samen met economische) en discriminatie/racisme (108 keer).

We brengen net als in de vorige twee kwartalen alle zorgen over corona (ook als die term niet expliciet valt) onder in de categorie zorg en gezondheid. Het verbaast dan ook niet dat deze categorie met afstand de grootste categorie is in het nationale probleembesef (zie tabel 1.6). Het onderwerp beslaat 36% van het nationale probleembesef. Meer dan 60% noemt één of meer problemen in deze categorie. Dat is wat meer dan in het derde kwartaal, toen 44% zorgen uitte over dit onderwerp. Eerder in dit hoofdstuk hebben we al uitgebreid stilgestaan bij de vraag wat deze coronazorgen precies behelzen. Naast coronagerelateerde onderwerpen vallen in deze categorie ook algemene zorgen over 'de gezondheidszorg' en 'het zorgstelsel'.

24 Als iemand vijf problemen noemt, telt elk van die problemen dus 0,2 keer mee in het nationale probleembesef, noemt iemand twee problemen dan tellen die problemen elk 0,5 keer mee.

Kader 1.5 Kleine verschillen bij het coderen van trefwoorden

We vragen mensen om in hun eigen woorden op te schrijven wat volgens hen de belangrijkste problemen en sterke kanten van Nederland zijn. Mensen mogen maximaal vijf trefwoorden noemen. We verdelen de genoemde trefwoorden over zestien hoofdcategorieën (zie tabel 1.6). Die categorieën zijn al sinds 2008 hetzelfde. De wisseling van veldwerkbureau betekent dat de manier waarop het onderzoek wordt uitgevoerd een klein beetje verandert (bijvoorbeeld een ander onderzoekspanel) en dat er veranderingen zijn in de methode om trefwoorden in te delen. Bij Marketresponse werden trefwoorden deels automatisch ingedeeld, bij LISS gebeurt dat handmatig.

Over het algemeen zijn de verschillen in uitkomsten tussen de bureaus bij deze vraag beperkt. Een verschil tussen LISS en Marketresponse is wel, dat bij het eerste bureau minder mensen probleemtrefwoorden noemen (79% vs. 86% in het tweede kwartaal). Als we kijken naar de categorieën die genoemd worden, zien we dat het thema zorg en gezondheid in het tweede kwartaal in beide onderzoeken even vaak voorkomt, maar andere categorieën (zoals immigratie, samenleven, verkeer en milieu) in het LISS-onderzoek iets minder vaak worden genoemd. Omdat we in tabel 1.6 corrigeren voor het aantal trefwoorden dat iemand noemt, en er in LISS dus minder trefwoorden zijn, maakt het thema zorg en gezondheid in het tweede kwartaal een groter deel uit van het nationale probleembesef dan bij Marketresponse.

Bij de vraag naar sterke punten van Nederland (zie tabel 1.7) is er geen groot verschil in aandeel van de mensen dat trefwoorden opschrijft. Het grootste verschil tussen beide onderzoeken doet zich hier voor bij de categorie zorg en gezondheid. Die komt in het LISS-onderzoek vaker voor. We brengen alle corona-gerelateerde termen in deze categorie onder en het lijkt erop dat dit bij handmatige codering wat ruimhartiger gebeurt dan bij de (deels) computergestuurde codering waar sommige zorgen van oudsher elders worden ondergebracht.

Figuur 1.14 Wordcloud met de vijftig meest voorkomende probleem-trefwoorden, bevolking van 18+, 2020/4

Bron: COB 20202/4

Tabel 1.6 Grootste problemen, bevolking van 18+, 2020/1-4 (in procenten)[a]

onderwerpen	2020/1	2020/2 (MR)	2020/2 (LISS)	2020/3	2020/4
zorg & gezondheid	9	30	39	24	**36**
samenleven & normen en waarden	16	13	12	17	16
inkomen & economie	10	10	13	8	10
immigratie & integratie	12	9	6	14	**8**
criminaliteit & veiligheid	8	4	4	6	5
politiek & bestuur (overheid)	8	6	4	8	**5**
milieu, natuur & klimaat	10	6	5	6	4
verkeer, infrastructuur & wonen	8	5	2	5	**3**
werkgelegenheid	1	2	3	2	3
typisch Nederlands	2	0	0	1	2
onderwijs, innovatie & cultuur	4	3	1	1	2
sociaal stelsel & verzorgingsstaat	3	2	2	1	1
vrijheden	0	1	1	1	1
jeugd & gezin	1	1	1	1	1
internationaal	2	2	2	1	1
overig	5	6	4	5	**2**
totaal	100	100	100	100	100
% mensen dat iets noemt	90	86	79	82	84
gemiddeld aantal onderwerpen per persoon die iets noemt	3,6	3,1	2,9	3,0	3,1

a 'Wat vindt u op dit moment de grootste problemen in ons land? Waar bent u zeer negatief of boos over of waar schaamt u zich voor als het om de Nederlandse samenleving gaat?' Respondenten konden telkens maximaal vijf onderwerpen noemen, die vervolgens zijn ingedeeld in zestien categorieën. Elke respondent telt even zwaar mee (het gewicht van een onderwerp is per respondent omgekeerd evenredig aan het aantal genoemde onderwerpen). Vet gedrukte cijfers wijken significant af (bij $p < 0{,}01$) van de vorige meting.

Bron: COB 2020/1-2020/4

Zorgen over samenleven keren terug, zorgen over klimaat minder prominent

'Zorgen over de manier van samenleven' staat op de tweede plaats van het nationale probleembesef en wordt in juli en oktober vaker genoemd dan in april 2020. Dat past bij wat we eerder in dit hoofdstuk al zagen: waar mensen in april de saamhorigheid zagen als één van de lichtpuntjes in de crisis, verdween dat gevoel vanaf de zomer. Ook de zorgen over dit thema zijn dus weer terug op het (hoge) niveau van voor de coronacrisis. De zorgen gaan over verharding, polarisatie, (in)tolerantie en discriminatie.

Op de derde plaats staan zorgen over inkomen en economie. In die categorie noemen de respondenten zorgen over de economie, over (groeiende) inkomensongelijkheid en de kloof tussen arm en rijk. In het derde kwartaal stegen de zorgen over integratie en immigratie. Die stijging had te maken met de protesten in het kader van *Black Lives*

Tabel 1.7 Sterke punten, bevolking van 18+, 2020/1-4 (in procenten)[a]

onderwerpen	2020/1	2020/2 (MR)	2020/2 (LISS)	2020/3	2020/4
zorg & gezondheid	12	20	30	25	**18**
samenleven & normen en waarden	13	23	25	15	16
vrijheden	11	7	6	11	13
politiek & bestuur (overheid)	4	8	10	9	10
inkomen & economie	11	8	7	8	9
sociaal stelsel & verzorgingsstaat	9	9	7	8	9
onderwijs, innovatie & cultuur	7	5	3	4	6
verkeer, infrastructuur & wonen	9	4	2	3	4
milieu, natuur & klimaat	4	3	2	2	3
criminaliteit & veiligheid	3	2	1	2	2
typisch Nederlands	4	1	1	2	2
immigratie & integratie	2	1	1	1	2
werkgelegenheid	2	1	1	1	1
internationaal	1	1	1	1	1
jeugd & gezin	1	0	0	0	0
overig	8	6	3	8	**3**
totaal	100	100	100	100	100
% mensen dat iets noemt	69	75	72	70	64
gemiddeld aantal onderwerpen per persoon die iets noemt	2,7	2,6	2,5	2,5	2,5

a ‘En wat vindt u juist goed in ons land? Waar bent u zeer positief of blij over of trots op als het om de Nederlandse samenleving gaat?’ Respondenten konden telkens maximaal vijf onderwerpen noemen, die vervolgens zijn ingedeeld in zestien categorieën. Elke respondent telt even zwaar mee (het gewicht van een onderwerp is per respondent omgekeerd evenredig aan het aantal genoemde onderwerpen). Vet gedrukte cijfers wijken significant af (bij $p < 0{,}01$) van de vorige meting.

Bron: COB 2020/1-2020/4

Matter. Dat kwartaal werden zorgen over discriminatie en racisme vaker genoemd. Inmiddels is dat aandeel weer gedaald, maar beide termen vallen nog altijd vaak.[25]

Een belangrijk verschil in het probleembesef voor de coronacrisis en nu is, dat het thema klimaat en milieu minder vaak voorkomt. Dat probleem werd vanaf begin 2019 vaak genoemd, maar wordt sinds de start van de coronacrisis minder vaak naar voren gebracht. Waar zorgen over de manier van samenleven en integratie nu dus vaker worden genoemd, lijkt het thema klimaat en milieu (bij sommigen) naar de achtergrond verdwenen. Dat het onderwerp minder urgent is, wil overigens niet zeggen dat mensen er anders over zijn gaan denken. Verderop in dit hoofdstuk zullen we zien, dat opvattingen over de inzet van de regering bij de aanpak van internationale klimaatproblemen niet wezenlijk zijn veranderd sinds het begin van de coronacrisis. Wat ook zo blijft, is dat hogeropgeleiden dit onderwerp veel vaker noemen dan lageropgeleiden.

25 De term ‘racisme’ delen we in de categorie ‘immigratie en integratie’ in. Als ‘discriminatie’ wordt genoemd zonder verdere toevoeging, komt het in de categorie ‘samenleven’, als het wordt genoemd in combinatie van minderheden, dan brengen we het onder in de categorie ‘immigratie en integratie’.

Figuur 1.15 Gewenste veranderingen in overheidsuitgaven, bevolking van 18+, 2020/4 (in procenten)[a]

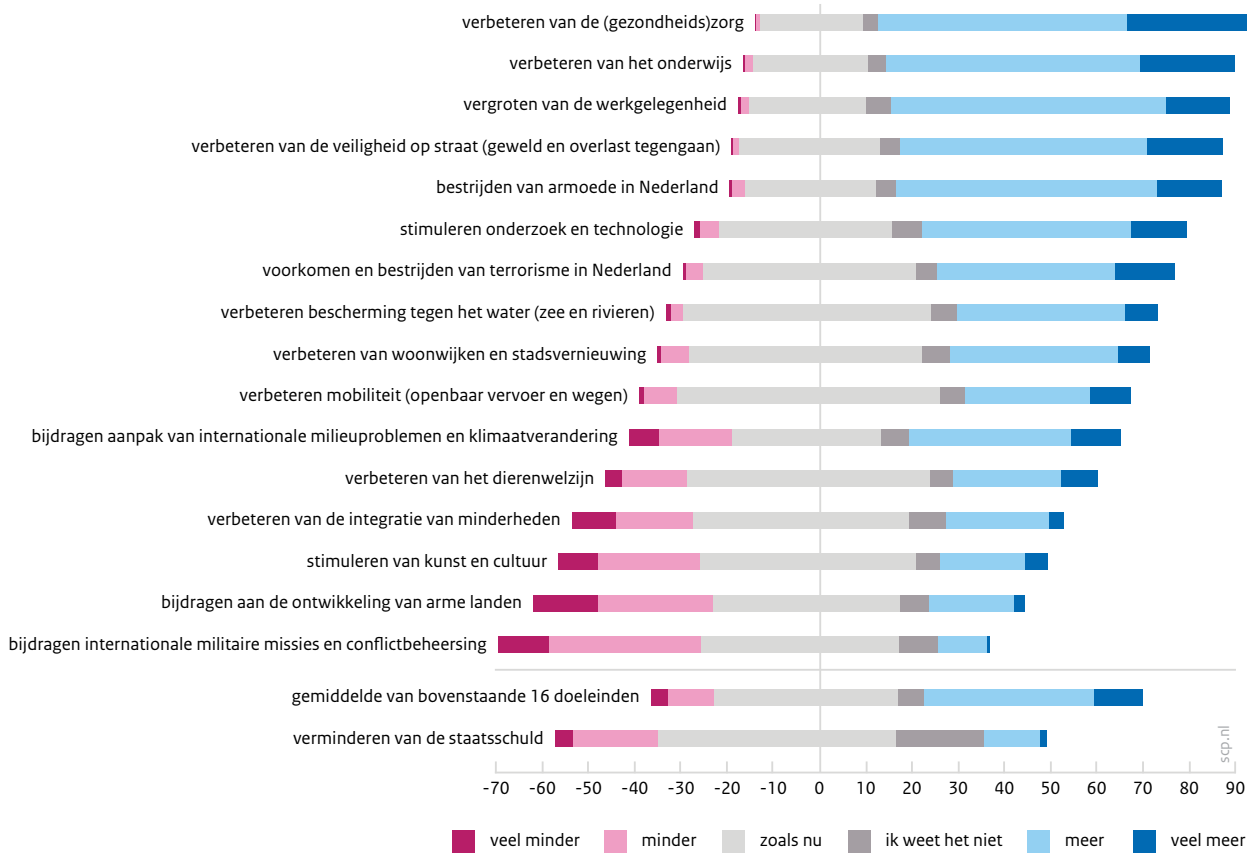

a 'In de politiek moet worden gekozen. Meer geld uitgeven aan bepaalde doeleinden betekent dat er minder geld is voor andere. Wilt u dat de landelijke politiek aan de volgende doeleinden meer of minder geld gaat besteden? Wilt u uw antwoorden in de hokjes aankruisen?' De uitgavenposten staan in volgorde van afnemende nettobestedingswensen (= meer - minder) en onder het gemiddelde daarvan de vermindering van de staatsschuld.

Bron: COB 2020/4

Zorg en saamhorigheid minder genoemd als sterk punt dan bij start coronacrisis

Sterke punten van Nederland blijken altijd minder gemakkelijk te benoemen dan problemen en dat geldt ook nu weer. 64% van de mensen noemt één of meer sterke punten van Nederland. Bovenaan de lijst staat sinds het begin van de coronacrisis de zorg, al wordt dat onderwerp nu veel minder vaak genoemd dan in april en juli. We brengen in deze categorie zoals gezegd alle coronagerelateerde onderwerpen onder. Veel genoemde sterke punten zijn de gezondheidszorg en de aanpak van de coronacrisis. Een tweede onderwerp dat in het begin van de coronacrisis heel vaak werd genoemd als sterk punt, is de saamhorigheid en de manier van samenleven. Ook dat onderwerp wordt in juli en oktober minder vaak genoemd en dat sluit aan bij het al eerder geschetste beeld. Mensen die de manier van samenleven wel noemen als sterk punt, zeggen dat mensen (in kleine kring) naar elkaar omzien, vrijwilligerswerk doen en iets voor elkaar over hebben.

In vergelijking met april worden vrijheden vaker genoemd als iets om trots op te zijn, mensen noemen woorden als 'vrijheid' en 'vrijheid van meningsuiting' (zonder veel verdere toevoegingen). Wat sinds april stabiel is, is het aandeel dat de politiek noemt als sterk punt. Het gaat dan over de democratie of dat dingen goed geregeld zijn.[26] Economie, inkomen en het sociale stelsel worden ook vaak genoemd als sterk punt. Het gaat dan over de economie, het feit dat Nederland een welvarend land is en goede sociale voorzieningen heeft.

Begrotingsvoorkeuren

In dit COB-bericht kijken we ook naar beleidsvoorkeuren. Dat doen we met een zogenoemde begrotingsvraag, waarbij we mensen vragen of de landelijke politiek meer of minder geld zou moeten uitgeven aan zeventien beleidsdoelen, inclusief het verminderen van de staatsschuld.[27]

Meer geld naar zorg en onderwijs, minder naar missies

Bij deze vraag hoeven mensen geen afweging te maken tussen beleidsterreinen, en dan blijkt dat mensen vooral méér willen uitgeven. Eerder zagen we overigens dat de wens om meer uit te geven niet betekent dat mensen ook meer belasting willen gaan betalen (zie COB 2020|2: 50). De beleidsterreinen waaraan de meeste mensen meer willen besteden, zijn gezondheidzorg, onderwijs, werkgelegenheid, veiligheid en het bestrijden van armoede. De meeste van deze onderwerpen stonden de afgelopen tien jaar steeds bovenaan de prioriteitenlijst.[28]

In vergelijking met april willen minder mensen geld uitgeven aan mobiliteit. Dat is begrijpelijk in tijden van de coronacrisis, waarbij mensen veel minder reizen. Hierbij moeten we wel aantekenen dat deze verschuiving in de COB-metingen van Marketresponse al tussen het eerste en tweede kwartaal zichtbaar was.[29] Als we de ontwikkelingen op de wat langere termijn bekijken, zien we dat vanaf eind 2018 het thema wonen en stadsvernieuwing aan urgentie heeft gewonnen en dat blijft ook tijdens de coronacrisis zo.

De beleidsterreinen waaraan de meeste mensen minder geld willen uitgeven, zijn ook vergelijkbaar met vóór de coronacrisis: het gaat dan vooral om militaire missies, ontwikkelingssamenwerking en kunst en cultuur. Bij dat laatste beleidsterrein valt wel op dat sinds de coronacrisis de steun voor bezuinigingen is afgenomen. Dat geldt in mindere mate ook voor ontwikkelingssamenwerking.

Opvattingen over de multiculturele samenleving en globalisering stabiel

In vergelijking met januari 2020 waren Nederlanders in april, dus aan het begin van de coronacrisis, iets milder gestemd over de multiculturele samenleving en globalisering. Tussen april en oktober doen zich in de meeste van deze opvattingen geen grote verschuivingen voor (zie tabel 1.9). De enige verandering die zich in oktober voordoet ten opzichte van april is een kleine daling van het aandeel dat het Nederlandse lidmaatschap van de EU een goede zaak vindt (van 52% naar 46%).

26 De positieve opmerkingen over de aanpak van de coronacrisis codeerden we dus onder de categorie 'zorg en gezondheid'.

27 Er zijn bij deze vraag enkele verschillen tussen de meting bij Marketresponse en die in het LISS-panel. Als we de uitkomsten van de meting in april met elkaar vergelijken, zien we verschillen op de beleidsterreinen werkgelegenheid, mobiliteit, wonen en militaire missies. Aan de eerste drie terreinen willen LISS-respondenten meer geld uitgeven dan die van Marketresponse, op de laatste fors minder. Ook aan de staatsschuld wil men daar minder besteden (zie tabel 1.8). Waarom die verschillen er zijn, terwijl andere items nauwelijks afwijken, is onduidelijk.

28 Alleen voor werkgelegenheid geldt dat niet, dat onderwerp is na 2013 minder belangrijk geworden. Dit onderwerp wordt in het LISS-onderzoek in het tweede kwartaal veel vaker genoemd dan bij Marketresponse in datzelfde kwartaal, dus de stijging van het onderwerp ten opzichte van vóór de coronacrisis is eerder het gevolg van de dataverandering dan van veranderingen in de publieke opinie.

29 Zie ook noot 28.

Tabel 1.8 Ontwikkelingen in de gewenste overheidsuitgaven, bevolking van 18+, 2008-2020/4 (gemiddelde waarden)[a]

	2008-2012	2013-2017	2018-2019/2	2019/4	2020/2 (MR)	2020/2 (LISS)	2020/4
verbeteren van de (gezondheids)zorg	74	74	74	77	75	80	74
verbeteren van het onderwijs	78	72	77	78	72	76	69
vergroten van de werkgelegenheid	69	78	57	56	59	64	67
verbeteren van de veiligheid op straat (geweld en overlast tegengaan)	65	59	60	65	57	57	64
bestrijden van armoede in Nederland	63	68	70	73	65	65	63
stimuleren onderzoek en technologie	41	44	50	50	52	56	49
voorkomen en bestrijden van terrorisme in Nederland	23	39	44	47	41	42	44
verbeteren bescherming tegen het water (zee en rivieren)	36	32	41	41	36	37	37
verbeteren van woonwijken en stadsvernieuwing	20	14	30	32	27	36	34
verbeteren mobiliteit (openbaar vervoer en wegen)	51	30	40	40	29	39	**26**
bijdragen aan de aanpak van internationale milieu-problemen en klimaatverandering	4	6	21	16	16	21	22
verbeteren van het dierenwelzijn	-5	-1	9	9	13	9	12
verbeteren van de integratie van minderheden	-13	-11	0	-3	0	2	-1
stimuleren van kunst en cultuur	-31	-23	-19	-20	-12	-8	-7
bijdragen aan de ontwikkeling van arme landen	-28	-32	-24	-27	-17	-16	-17
bijdragen aan internationale militaire missies en conflict-beheersing	-57	-29	-18	-17	-25	-33	-31
gemiddelde van de bovenstaande 16 posten	24	26	32	32	31	33	32
verminderen van de staatsschuld	1	0	3	-10	-7	-17	-8

a Zie voor vraag en antwoorden figuur 1.15; de antwoorden zijn als volgt gewaardeerd: (veel) minder = -100, zoals nu en weet niet = 0 en (veel) meer = 100. De uitgavencategorieën zijn gerangschikt van grootste extra bestedingswens naar grootste bezuinigingswens in dit kwartaal. Voor 2020/4 zijn posten vet gedrukt waarvoor significant ($p < 0{,}01$) meer of minder uitgaven worden gewenst dan in 2020/2.

Bron: COB 2008/1-2020/4 (meestal metingen in het tweede en vierde kwartaal)

Tabel 1.9 Opvattingen over globaliseringskwesties, bevolking van 18+, 2008-2020/4 (in procenten)[a]

		2008-2013	2014-2019	2020/1	2020/2 (MR)	2020/2 (LISS)	2020/4
Nederland zou een prettiger land zijn als er minder immigranten zouden wonen.	oneens	33	32	32	35	36	35
	eens	39	39	42	36	34	33
De aanwezigheid van verschillende culturen is winst voor onze samenleving.	oneens	26	26	25	22	23	23
	eens	42	43	47	48	47	45
Door immigratie en open grenzen dreigt Nederland te veel van zijn eigenheid te verliezen.	oneens	26	23	.	29	32	26
	eens	53	57	.	51	43	49
Nederland moet meer vluchtelingen opnemen dan het nu doet.	oneens	.	57	.	55	54	51
	eens	.	13	.	14	17	16
Nederland moet meer dan nu bijdragen aan de oplossing van internationale klimaatproblemen.	oneens	31	26	34	29	26	24
	eens	29	38	37	35	37	42
Mensen zoals ik ondervinden vooral nadelen van het verdwijnen van de grenzen en het meer open worden van onze economie.	oneens	42	41	45	51	49	47
	eens	19	22	19	13	14	13
Het Nederlandse lidmaatschap van de EU is een goede zaak.	oneens	19	21	22	15	15	18
	eens	46	46	52	55	52	**46**

a De percentages eens en oneens tellen samen met neutraal / ik weet het niet op tot 100%. De stellingen zijn niet altijd in alle kwartalen voorgelegd. In de laatste kolom zijn percentages vet gedrukt als die dit kwartaal significant ($p < 0{,}01$) afwijken van de voorlaatste meting.

Bron: COB 2008/1-2020/4

Slot: veranderingen en constanten in de publieke opinie

Als we de stand van zaken van nu vergelijken met die van voor de crisis, zijn de mensen somberder over de economie, maar hebben ze wel meer vertrouwen in de politiek. Het probleembesef wordt gedomineerd door zorgen over de coronacrisis. Andere elementen van de publieke opinie zijn de laatste maanden aan veranderingen onderhevig: de stemming over het land werd in het begin van de crisis positiever, maar is inmiddels aanzienlijk versomberd. Het vertrouwen in anderen en het gevoel van saamhorigheid namen aan het begin van de crisis toe, maar is inmiddels terug op of rond het oude niveau. Terwijl we in het tweede COB-bericht van dit jaar zagen dat mensen die saamhorigheid juist zo graag hadden willen behouden, ook na de coronacrisis. Andere delen van de publieke opinie zijn relatief stabiel: zo is de impact van de crisis op hoe mensen over hun eigen leven oordelen nog beperkt en veranderden hun opvattingen over globaliseringskwesties weinig.

Hoewel de zorgen over de coronacrisis groot zijn en veel mensen met weemoed en teleurstelling terugkijken op de afgelopen periode, gaan hun coronazorgen in oktober net als eerder dit jaar vaker over het land als geheel en de toekomst daarvan dan over hun eigen situatie. Dat zien we ook in hoofdstuk 2 (figuur 2.4): er zijn veel meer mensen die zich

zorgen maken over de gezondheid van kwetsbare groepen, de economie en de eenzaamheid van ouderen, dan mensen die zich zorgen maken over hun eigen gezondheid, financiële situatie of sociale leven.

Veel steun en vertrouwen, maar ook kritiek en twijfel

In het COB kijken we niet naar draagvlak voor specifieke maatregelen, maar schetsen we de bredere context door te kijken naar de algemene stemming over de politiek en maatschappelijke kwesties. Als we vanuit dat iets bredere perspectief naar het draagvlak voor coronamaatregelen en het vertrouwen in de politiek kijken, dan vallen een aantal dingen op.

In de eerste plaats valt op dat de grootste groep Nederlanders de regering een voldoende geeft voor vertrouwen (en dat dit aandeel nog steeds veel hoger ligt dan voor de crisis). In oktober is een ruime meerderheid voorstander van een overheid die maatregelen afdwingt (vs. eigen verantwoordelijkheid) en van strengere maatregelen (in plaats van soepelere). Vertrouwen in de regering en opvattingen over overheidsingrijpen in de coronacrisis hangen samen: mensen die voldoende vertrouwen hebben in de regering zijn vaker voor een daadkrachtige overheid en strengere maatregelen. Een meerderheid kijkt dus welwillend naar de regering, maar volgt de regering en de genomen maatregelen kritisch. Mensen vragen zich af of er tijdig wordt ingegrepen, of ingrijpen proportioneel is en wat de reden is om een bepaalde maatregel wel in te zetten en een andere niet. In hoofdstuk 2 zullen we zien dat de stijging van het vertrouwen komt doordat het vertrouwen van *heel veel* mensen *een beetje* is gestegen. Het gaat hier dus niet om blind vertrouwen of on-conditionele steun.

In de tweede plaats zien we natuurlijk ook diversiteit in de publieke opinie: er is ook een groep die geen vertrouwen had en heeft in de regering en in diens aanpak van de coronacrisis. Dit zijn vaker dan gemiddeld aanhangers van de rechtse oppositie (zie ook hoofdstuk 2). Er zijn mensen die de gevolgen van de coronamaatregelen schadelijker vinden dan de gevolgen van het virus of vinden dat de ernst van het virus wordt overdreven. Hoe groot de groep is die (in potentie) weinig steun heeft voor coronamaatregelen is afhankelijk van de vraag die je voorlegt: 22% geeft de regering een ruime onvoldoende (rapportcijfer 4 of lager), 18% wil in oktober versoepeling van de maatregelen. We hebben in dit onderzoek niet expliciet gevraagd naar virusontkennners, dus we kunnen niet zeggen hoe groot die groep is.

In de derde plaats is het goed om te bedenken dat ook in de coronacrisis niet iedereen altijd overal een mening over heeft die onveranderlijk is. Veel mensen twijfelen, wegen dingen af of veranderen van mening als de situatie verandert of als er nieuwe informatie is. En mensen hebben soms ook opvattingen die inconsistent zijn of lijken, ze zijn ambivalent. Zoals gezegd willen in oktober veel mensen een strenge overheid en daadkrachtige coronamaatregelen, maar tegelijk hebben ze kritiek op individuele maatregelen. Mensen maken zich zorgen over anderen die zich niet aan de maatregelen houden en staan er niet altijd bewust bij stil dat zij dat zelf ook weleens niet doen. We weten uit ander onderzoek dat steun voor de richting van het beleid (strengere maatregelen in dit geval) niet hetzelfde is als steun voor specifieke maatregelen.[30]

30 Dat zie je bijvoorbeeld ook terug in onderzoek naar opvattingen over de energietransitie. Er is steun voor het streven naar schone energie, maar de steun voor concrete maatregelen om dat te verwezenlijken is veel lager, zie Y. de Kluizenaar, C. Carabain en A. Steenbekkers, *Klimaatbeleid en samenleving. Een korte samenvatting van SCP-onderzoek op het vlak van duurzame samenleving*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau 2020.

Dat komt onder andere omdat concrete maatregelen veel zichtbaardere voor- en nadelen hebben dan een algemeen streven.

In de vierde plaats is er een verschil tussen draagvlak en steun aan de ene kant, en gedrag aan de andere kant. Dat een grote groep voldoende vertrouwen heeft in de regering en in algemene zin voor strengere coronamaatregelen is, wil niet zeggen dat mensen zich ook zullen gedragen in overeenstemming met hun intenties. Kritiek op maatregelen of het zich niet aan maatregelen houden, is dus niet zonder meer op te vatten als gebrek aan steun. Het is beter om kritiek op de maatregelen in overweging te nemen en je af te vragen waarom mensen zich niet aan maatregelen houden. Dat is bijvoorbeeld zichtbaar in het RIVM-gedragsonderzoek.[31] Daar is steeds een discrepantie tussen de steun voor (specifieke) maatregelen en de mate waarin men zich daaraan zegt te houden. De steun voor de maatregelen is altijd groter dan het daadwerkelijk naleven daarvan. Bij het al dan niet naleven van maatregelen, speelt onder andere mee hoe moeilijk of gemakkelijk het is om je in het dagelijks leven te houden aan specifieke maatregelen en in hoeverre mensen in je omgeving dat doen.

31 Zie www.rivm.nl/gedragsonderzoek/maatregelen-welbevinden.

2 Stijging van vertrouwen tijdens coronacrisis geanalyseerd

Kernpunten

- → Het vertrouwen in instituties is nog altijd hoog, maar wel over hoogste punt heen. Het vertrouwen in de regering was de sterkste stijger in het voorjaar, maar is ook als enige sinds april/mei gedaald.
- → De stijging van dit vertrouwen is te typeren als minder cynisme over de competenties en intenties van politici. Mensen zijn positief over het harde werken, de goede bedoelingen en de grote taak die ze krijgen toebedeeld.
- → Het gaat om een kleine stijging onder heel veel mensen, niet om een grote stijging onder een kleine groep. Maar liefst 49% van de ondervraagden rapporteerden in april/mei meer vertrouwen in de regering dan in maart: 30% steeg één punt op de schaal van vertrouwen, 13% twee punten; een stijging van drie (4%) of vier punten (2%) kwam nauwelijks voor.
- → Onder kiezers van rechtse oppositiepartijen (PVV, FvD) stijgt het vertrouwen tussen maart en april/mei het meest; onder kiezers van coalitiepartijen het minst.
- → Een verklaring voor de stijging van het vertrouwen in de regering is de angst voor besmetting met corona. Ook de beleidsvoorkeur over de crisisaanpak verklaart veranderingen in vertrouwen. Onder burgers die de economie willen heropenen, is de vertrouwensdaling in oktober sterker dan onder burgers die de pandemie zo hard mogelijk de kop in willen drukken.

Sinds de coronacrisis in volle hevigheid uitbrak en de regering een 'intelligente lockdown' afkondigde op 15 maart 2020, is het vertrouwen in instituties sterk gestegen. Hoewel vertrouwen in met name politieke instituties schommelt en dus wel vaker veranderingen laat zien, is een stijging van de omvang die we in het voorjaar zagen (in april, COB 2020|2) van een buitencategorie. Sinds het begin van het COB in 2008 was er niet eerder zo'n grote verandering, noch zo'n hoog niveau van vertrouwen. Toch is een dergelijke stijging van vertrouwen internationaal en historisch gezien geen unicum. Onder de naam *rally 'round the flag* wijzen met name Amerikaanse politicologen al decennia op de plotselinge stijging van vertrouwen in politieke instituties als reactie op een plotselinge, nationale bedreiging van buitenaf.

Waarom stijgt het vertrouwen in crisistijd in het algemeen (wat we hier rallyeffect noemen) en in deze coronacrisis (coronarally) in het bijzonder? Deze vraag staat in dit hoofdstuk centraal. We bestuderen *individuele* veranderingen in institutioneel en politiek vertrouwen onder dezelfde mensen op drie momenten: begin maart (vlak voor de 'intelligente lockdown'), eind april/begin mei, en oktober 2020. Hierbij maken we gebruik van zogeheten groeicurveanalyses.[1]

Voor zover ons bekend is dit (internationaal) het eerste onderzoek naar de coronarally met drie metingen onder dezelfde mensen tussen maart en oktober 2020. Hieronder gaan we eerst in op de duur van het rallyeffect en de instituties die ervan profiteren. Vervolgens kijken we naar verklaringen van rallyeffecten, eerst in algemene zin, en vervolgens in deze coronacrisis in het bijzonder. Daartoe vergelijken we de coronarally onder verschillende groepen en analyseren we wat de belangrijkste verklaring is voor de stijging van vertrouwen tijdens de coronacrisis.

1 Dit houdt in dat we waarnemingen (van vertrouwen) op verschillende momenten analyseren binnen individuen om zo uiteenlopende trends in vertrouwen over tijd te verklaren. Technisch gezien is dit een multiniveau-analyse, waarbij de drie waarnemingen (niveau 1) worden genest in individuen (niveau 2). Deze analyses stellen ons in staat om via interactie-effecten te analyseren welke stabiele en veranderlijke kenmerken het meeste samenhangen met veranderingen in regeringsvertrouwen.

Kader 2.1 Onderzoeksverantwoording panelonderzoek

Om het rallyeffect goed te kunnen meten en verklaren is het essentieel om dezelfde mensen op meerdere momenten te bevragen over hun vertrouwen in instituties en andere, gerelateerde houdingen. Door dezelfde mensen te volgen over de tijd, ook wel paneldata genoemd, kunnen we ontwikkelingen in hun vertrouwen en mogelijke oorzaken ervan beter in kaart brengen dan met de reguliere COB-dataverzameling. Doordat voor het COB elk kwartaal andere mensen worden benaderd, kunnen we individuele veranderingen niet door de tijd heen volgen en dus ook niet verklaren. Zie de Ten Geleide en de Verantwoording achterin voor een toelichting op de reguliere COB-dataverzameling.
Door een (on)gelukkig toeval heeft zich de mogelijkheid voorgedaan om paneldata over vertrouwen in instituties te verzamelen tijdens de coronacrisis. Voor een heel ander doeleinde dan het meten van een rallyeffect startte op 11 maart 2020 een al maanden gepland surveyonderzoek naar politiek vertrouwen door de Universiteit van Amsterdam. Vanwege het verstorende effect van de pandemie en de lockdownmaatregelen hebben we het onderzoek na vijf dagen, op 15 maart, laten stopzetten. Verreweg de meeste respondenten (92%) hebben op 11 of 12 maart de vragenlijst ingevuld, nog voor de persconferentie van 12 maart waarin de eerste stappen richting een lockdown werden aangekondigd.[2] Ongepland hebben we daarmee een meting vergaard van politiek vertrouwen aan de vooravond van de 'intelligente lockdown'.
Met een subsidie van het ministerie van Binnenlandse Zaken heeft de Universiteit van Amsterdam eind april/begin mei 2020 dezelfde respondenten benaderd die in maart hadden meegedaan, om in kaart te brengen hoe hun politiek vertrouwen was veranderd. In oktober 2020 zijn in samenwerking tussen de Universiteit van Amsterdam en het Sociaal en Cultureel Planbureau deze respondenten een derde keer benaderd. Met deze gegevens, hierna aangeduid als PSC2020 (Politieke Steun tijdens de Coronacrisis) hebben we dus op drie momenten het vertrouwen in instituties gemeten en kunnen we onderzoeken hoeveel het vertrouwen veranderde onder verschillende groepen en waarom.
Hoewel deze data de mogelijkheid bieden om *verklaringen* te onderzoeken van het rallyeffect, zijn de reguliere COB-uitkomsten een betere indicatie van de *netto-omvang* van het rallyeffect, vanwege de representativiteit van de steekproef en de timing van ons onderzoek. Wat de steekproef betreft, biedt het COB het belangrijke voordeel dat we deze data kunnen wegen voor verschillende achtergrondkenmerken, wat de representativiteit versterkt. Daarnaast vielen er in PSC2020 bij de eerste en tweede meting respondenten af die niet meer konden of wilden meedoen, wat we vaak zien bij paneldata (meting 1 (n) = 3445; meting 2 (n) = 1990; meting 3 (n) = 1636). Er zijn enkele significante kenmerken te benoemen van de groep respondenten die afviel na meting 1: ze zijn minder geïnteresseerd in politiek, stemmen relatief vaak PVV en hebben relatief weinig vertrouwen in de regering. Maar deze groepen zijn ook in meting 3 nog voldoende vertegenwoordigd in onze steekproef en we zien geen significant verschil in politiek vertrouwen in meting 1 tussen PVV-kiezers die daarna afvallen en PVV-kiezers die met ons onderzoek mee blijven doen. Omdat we vooral geïnteresseerd zijn in verklaringen van de coronarally, beïnvloedt dit niet de betrouwbaarheid van de resultaten. Het maakt wel het bepalen van het niveau van vertrouwen in de populatie iets minder nauwkeurig.
Wat betreft de timing ligt het beginpunt van PSC2020 dicht voor de aankondiging van de eerste nationale maatregelen, in een periode dat zorgen over de pandemie wellicht al hadden postgevat. Hoewel het beginpunt van het rallyeffect nog onduidelijk is, zijn er wel aanwijzingen dat dat voor 11 maart 2020 lag. Dat zou betekenen dat we niet de volle omvang van het rallyeffect hebben kunnen meten. Zo laat internationaal onderzoek zien dat de Italiaanse lockdown op 9 maart 2020 in andere Europese landen (waarin Nederland niet was opgenomen) al tot een stijging van vertrouwen leidde.[3] Als we op 11 maart al relatief hoge cijfers hebben gemeten, onderschatten we mogelijk de grootte van de rally. Dit zou voor het verklaren ervan niet veel uitmaken, omdat het niet waarschijnlijk is dat de eventuele eerdere stijging in vertrouwen een andere oorsprong kent dan de stijging vanaf 11 maart.

2 Dit hield in de sluiting van musea, theaters, en verbod op bijeenkomsten met meer dan 100 mensen. Op zondag 15 maart werd aangekondigd dat scholen, restaurants, bars en sportverenigingen gesloten zouden blijven. Op maandag 16 maart sprak premier Rutte via een toespraak op televisie de natie toe om de urgentie van de crisis te onderstrepen.

3 C. de Vries, B.N. Bakker, S.B. Hobolt en K. Arceneaux, Crisis Signaling: How Italy's Coronavirus Lockdown Affected Incumbent Support in Other European Countries. 21 mei 2020 (dx.doi.org/10.2139/ssrn.3606149).

Rallyeffecten: wanneer, hoe lang en welke instituties?

Rallyeffecten: bij externe, internationale crises met rol voor politieke leiders

Men spreekt van oudsher van rallyeffecten bij internationale, gewapende conflicten. Een veelgehanteerde definitie van Mueller[4] stelt dat een rallyeffect optreedt bij gebeurtenissen die 1) internationaal zijn, 2) waarbij het land en de politieke leiders direct betrokken zijn en 3) die specifiek, dramatisch en scherp gefocust zijn. Onderzoek laat zien dat niet alleen bij internationale conflicten[5] en terroristische aanslagen (zoals 11 september 2001 in New York en Washington, Madrid 2004 en op Utøya 2011),[6] maar ook bij natuurrampen[7] de populariteit van en/of het vertrouwen in politieke instituties, de regeringspartij en regeringsleiders duidelijk toeneemt. Verder hoeft de dreiging niet eens direct op het eigen land gericht te zijn. Zo hadden de aanslagen in New York en Washington op 11 september 2001 een stijging van vertrouwen in heel veel westerse democratieën tot gevolg. In Nederland zagen we ook nog vrij recent (kleinere) rallyeffecten, bijvoorbeeld in najaar 2008, nadat de regering ABN Amro had overgenomen ('had gered'),[8] na de aanslag op het koningshuis in 2009 tijdens Koninginnedag[9] en na de MH17-ramp.[10]

We kunnen de definitie van Mueller aanvullen met een ander gemeenschappelijk element, namelijk dat de crisis extern is. Het vertrouwen in de eigen politieke leiders en politieke instituties stijgt vooral wanneer deze niet (mede)verantwoordelijk worden gehouden voor de crisis. Een rally treedt niet snel op wanneer de crisis of de schadelijke effecten ervan duidelijk te voorkomen waren of althans wanneer burgers dat zo opvatten. Typerend voorbeeld is het uitblijven van een rallyeffect in de Verenigde Staten in de nasleep van orkaan Katrina in 2005. Hoewel natuurrampen extern van aard zijn, nam de bevolking het de overheid zo kwalijk dat ze slecht voorbereid was op de evacuatie vooraf en op de noodhulp achteraf, dat zij medeverantwoordelijk werd gehouden voor de vele doden en grote schade die de orkaan aanrichtte.[11] En wie als onderdeel van het probleem wordt beschouwd, hoeft niet te rekenen op een boost in het vertrouwen.

Het verbaast daarom niet dat we vanaf de aanvang van de coronacrisis in zowel binnen- als buitenland een duidelijke stijging zien in politiek vertrouwen. De crisis is scherpomlijnd, extern en internationaal, en nationale politieke leiders zijn direct betrokken bij de respons. Het precieze startpunt van de coronarally is daarbij nog niet helemaal duidelijk. Eerdere, internationale studies bediscussiëren of het vertrouwen in de politiek stijgt op het moment van a) de toename van het aantal besmettingen,[12] b) internationale crisissignalen (zoals de Italiaanse lockdown op 9 maart),[13] of c) specifieke nationale lockdownmaatregelen.[14]

Er is eveneens nog weinig duidelijkheid over hoelang een rallyeffect kan duren. Beter gezegd: wanneer het vertrouwen in de politiek weer terugkeert naar het oude niveau. Bij de aanslagen van 2001 in de vs en 2004 in Madrid komen onderzoekers tot uiteenlopende schattingen van tussen de zes en veertien maanden, of geven ze aan dat een eindpunt na

4 J. Mueller, Presidential popularity from Truman to Johnson. *American Political Science Review* 64 (1970), 1: 18-34.
5 W.D. Baker en J.R. Oneal, Patriotism or opinion leadership? The nature and origins of the 'rally 'round the flag' effect. *Journal of conflict resolution* 45 (2001), 5: 661-687.
6 M.J. Hetherington en M. Nelson, Anatomy of a Rally Effect: George W. Bush and the War on Terrorism. *ps: Political Science & Politics* 36 (2003), 1: 37-42; P.T. Dinesen en M.M. Jaeger, The Effect of Terror on Institutional Trust: New Evidence from the 3/11 Madrid Terrorist Attack. *Political Psychology* 35 (2013), 6: 917-926; D. Wollebaek, B. Enjolras, K. Steen-Johnsen en G. Odegard, After Utøya: How a High-Trust Society Reacts to Terror—Trust and Civic Engagement in the Aftermath of July 22. *ps: Political Science & Politics* 45 (2012), 1: 32-37.
7 M.M. Bechtel en J. Hainmueller, How lasting is voter gratitude? An analysis of the short-and long-term electoral returns to beneficial policy. *American Journal of Political Science*, 55 (2011), 4: 852-868; A. Healy en N. Malhotra, Myopic voters and natural disaster policy. *American Political Science Review* 103 (2009), 3: 387-406.
8 P. Dekker, T. van der Meer en E. Steenvoorden, *Continu Onderzoek Burgerperspectieven 2008|4*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau 2008.
9 T. van der Meer, P. Dekker en E. Steenvoorden, *Continu Onderzoek Burgerperspectieven 2009|2*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau 2009.
10 P. Dekker, De publieke opinie na de ramp. Politiek vertrouwen en sociaal verlangen, in: G. van den Brink (red.), *Een ramp die Nederland veranderde? Nadenken over vlucht MH17*. Den Haag: Boom Uitgevers 2015: 151-174.
11 CNN/Gallup, Poll: Most Americans believe New Orleans will never recover. 8 september 2005 (https://edition.cnn.com/2005/US/09/07/katrina.poll).
12 D. Schraff, Political Trust During the Covid-19 Pandemic: Rally Around the Flag or Lockdown Effects? *SocArXiv* 8 juni 2020 (dx.doi.org/10.31235/osf.io/pu47c).
13 C. de Vries, B.N. Bakker, S.B. Hobolt en K. Arceneaux, Crisis Signaling: How Italy's Coronavirus Lockdown Affected Incumbent Support in Other European Countries. 21 mei 2020 (dx.doi.org/10.2139/ssrn.3606149).
14 D. Bol, M. Giani, A. Blais en P.J. Loewen, The Effect of COVID-19 Lockdowns on Political Support: Some Good News for Democracy? *European Journal of Political Research* 19 mei 2020 (dx.doi.org/10.1111/1475-6765.12401).

veertien maanden niet in zicht is.[15] Zelfs bij verkiezingen drie jaar na een crisis zien we de regerende partij soms nog profiteren, zoals bij de overstroming van de Elbe in Duitsland in 2002.[16] In Nederland zagen we na de overname van ABN Amro najaar 2008 zes maanden hoog vertrouwen, waarna een daling inzette tot het vertrouwen begin 2010 weer op het niveau was van voorjaar 2008.[17]

Rally's uiten zich in een grotere populariteit van presidenten en meer vertrouwen in politieke instituties, zoals regering en parlement. Of rallyeffecten zich ook uitstrekken tot andere, niet-politieke instituties is minder duidelijk. Waar sommige studies concluderen van niet,[18] vinden anderen tijdens een rally ook een significante stijging van vertrouwen in rechtbanken, de politie, de media en de medemens. Voor niet-politieke instituties is het rallyeffect, zo die bestaat, in elk geval (veel) kleiner en aanzienlijk korter van duur.[19] In het geval van de coronacrisis zien we zowel in het COB als in internationale studies ook niet-politieke instituties (zoals politie, rechtbanken, media) soms stijgen in vertrouwen, maar (veel) minder sterk.[20]

De coronarally: nog steeds hoog, maar over hoogtepunt heen

Nu dan de uitkomsten van onze paneldata. De eerste vragen luiden: bij welke instituties zien we een rally, en is die nog gaande of reeds voorbij? In figuur 2.1 laten we de vertrouwenscijfers zien voor zes instituties in Nederland, voor de drie metingen.

Ten eerste zien we dat het vertrouwen in de rechtbanken en de politie sinds de coronacrisis niet significant is gestegen. Wel genieten zij nog altijd veel meer vertrouwen dan de politieke instituties. Dit is in lijn met eerdere onderzoeken, en wat je zou verwachten bij instituties die als kerntaak hebben onpartijdig te zijn.

Bij de politieke instituties daarentegen zien we een significante stijging van vertrouwen tussen maart en april/mei, namelijk bij het parlement, politici, politieke partijen, en het sterkst bij de regering. In oktober is het vertrouwen in alle politieke instituties wel wat gedaald, maar nog altijd significant hoger dan in maart. Enerzijds is er een lichte daling waarneembaar, die alleen bij de regering significant is. Dit wijst erop dat het rallyeffect over zijn hoogste punt heen is. Anderzijds blijft het opvallend dat er in ruim vijf maanden tijd weinig is veranderd aan de vertrouwenscijfers, net als we al zagen in hoofdstuk 1. Burgers hebben blijkbaar weinig aanleiding gezien om hun vertrouwensoordeel fors bij te stellen.

De significante daling in PSC2020 voor regeringsvertrouwen is vergelijkbaar met de significante daling van vertrouwen in de regering tussen april en oktober in het COB. De verschillen in bevindingen tussen PSC2020 en het COB-onderzoek (zie hoofdstuk 1) worden waarschijnlijk veroorzaakt door de timing van het onderzoek en de vraagstelling. Een gebrek aan rallyeffecten bij vertrouwen voor de rechtspraak en de politie kan te maken hebben met de kortere lijst van instituties, en zeker ook met de timing. Bij de eerste meting in dit hoofdstuk is dat van 11 tot 15 maart, toen er in Italië al een lockdown was afgekondigd (zie kader 2.1). Mogelijk was het rallyeffect toen al gaande. Hoe dan ook geven de resultaten, net als die in hoofdstuk 1, aan dat de coronarally

15 A.J. Perrin en S.J. Smolek, Who trusts? Race, gender, and the September 11 rally effect among young adults. *Social science research* 38 (2009), 1: 134-145; M.J. Hetherington en M. Nelson, Anatomy of a Rally Effect: George W. Bush and the War on Terrorism. *PS: Political Science & Politics* 36 (2003), 1: 37-42; P.T. Dinesen en M.M. Jaeger, The Effect of Terror on Institutional Trust: New Evidence from the 3/11 Madrid Terrorist Attack. *Political Psychology* 35 (2013), 6: 917-926.

16 M.M. Bechtel en J. Hainmueller, How lasting is voter gratitude? An analysis of the short-and long-term electoral returns to beneficial policy. *American Journal of Political Science*, 55 (2011), 4: 852-868.

17 J. den Ridder en P. Dekker, *Continu Onderzoek Burgerperspectieven 2010|2*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau 2010.

18 P. Dekker, De publieke opinie na de ramp. Politiek vertrouwen en sociaal verlangen, in: G. van den Brink (red.), *Een ramp die Nederland veranderde? Nadenken over vlucht MH17*. Den Haag: Boom Uitgevers 2015: 151-174.

19 P.T. Dinesen en M.M. Jaeger, The Effect of Terror on Institutional Trust: New Evidence from the 3/11 Madrid Terrorist Attack. *Political Psychology* 35 (2013), 6: 917-926; D. Wollebaek, B. Enjolras, K. Steen-Johnsen en G. Odegard, After Utøya: How a High-Trust Society Reacts to Terror—Trust and Civic Engagement in the Aftermath of July 22. *PS: Political Science & Politics* 45 (2012), 1: 32-37.

20 M. Bækgaard, J. Christensen, J. Krogh Madsen en K. Sass Mikkelsen, Rallying around the flag in times of Covid-19: Societal lockdown and trust in democratic institutions. *Journal of Behavioral Public Administration* 3 (2020), 2: 1-12 (dx.doi.org/10.30636/jbpa.32.172); P. Esaiasson, J. Sohlberg, M. Ghersetti en B. Johansson, How the Coronavirus Crisis Affects Citizen Trust in Government Institutions and in Unknown Others – Evidence from 'the Swedish Experiment'. *SocArXiv* 30 april 2020 (dx.doi.org/10.31235/osf.io/6yw9r).

Figuur 2.1 Vertrouwen in instituties, bevolking van 18+, maart-oktober 2020 (in gemiddelden)[a]

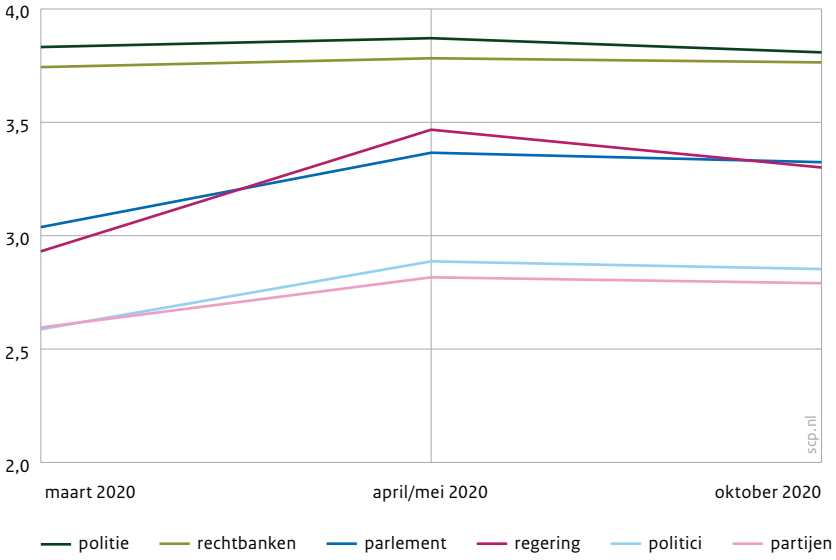

a 'Allereerst noemen we een aantal instituties en vragen we u om ons te vertellen hoeveel vertrouwen u in ze heeft. Op een schaal van 1 tot 5, waar 1 staat voor veel wantrouwen in de genoemde institutie en 5 staat voor veel vertrouwen in de genoemde institutie, waar zou u uzelf plaatsen?' De optie 'ik weet het niet' hebben we buiten beschouwing gelaten.

Bron: PSC2020

primair politiek is en dat andere instituties tot op zekere hoogte daarop meeliften.

Coronarally te karakteriseren als minder cynisme over competenties en intenties van politici

We kunnen de coronarally beter begrijpen door gedetailleerdere vragen te stellen. Politiek vertrouwen is immers op meerdere manieren op te vatten. Daartoe hebben we alle respondenten ook stellingen voorgelegd over manieren om tot vertrouwen te komen, die we hier betitelen als typen vertrouwen. Deze typen sluiten elkaar niet uit; iedereen heeft deze vragen beantwoord. Door te kijken in hoeverre mensen in deze manieren om te vertrouwen zijn veranderd, kunnen we achterhalen waarin de stijging van vertrouwen vooral zit.

Ten eerste kunnen mensen een sceptische houding aannemen, waarmee we bedoelen dat ze bereid zijn om te reageren op nieuwe ontwikkelingen en op zoek te gaan naar nieuwe informatie. We onderscheiden *sceptisch wantrouwen* ('In de politiek is het beter om geen vertrouwen te hebben tot je bewijs hebt dat de regering te vertrouwen is') en *sceptisch vertrouwen* ('Tenzij het tegendeel wordt bewezen, geef ik politici graag het voordeel van de twijfel'). Geen uitgesproken vertrouwen hebben in politieke instituties duiden we aan met *ambivalentie* ('Ik weet simpelweg niet of ik Kamerleden zou moeten vertrouwen of wantrouwen'). Ook bij *moreel vertrouwen*, vertrouwen uit een besef van burgerschap ('Burgers hebben een morele

Figuur 2.2 Typen politiek vertrouwen, bevolking van 18+, maart-oktober 2020 (in gemiddelden)[a]

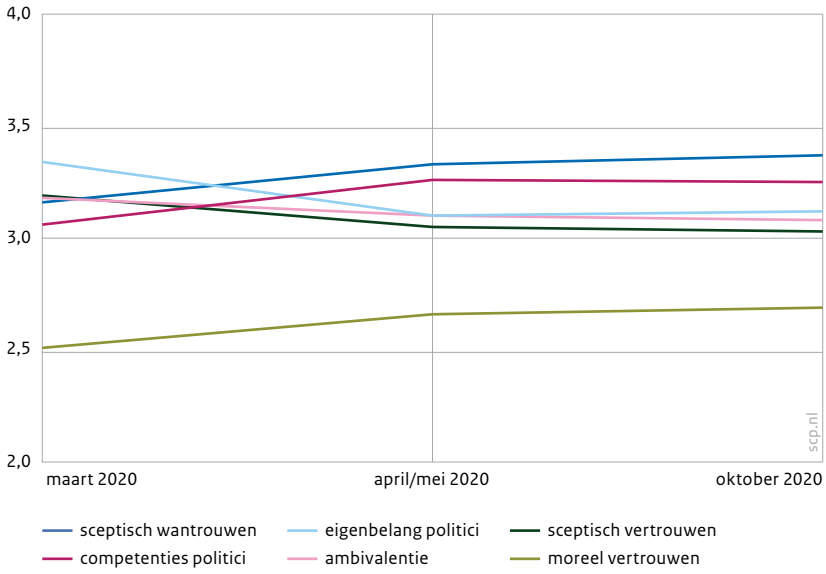

a Gemiddelde scores bij stellingen (zie tekst) op een schaal van (1) zeer mee oneens, tot (5) zeer mee eens. De optie 'ik weet het niet' hebben we buiten beschouwing gelaten.

Bron: PSC2020

plicht om hun regering te vertrouwen'), kunnen we in crisistijd een stijging verwachten, om de regering te steunen en zo de kans op succes te vergroten.

Cynisme, ten slotte, is de opvatting dat politici inherent niet deugen. Dit bekijken we aan de hand van een positieve stelling over *competenties* ('De meeste politici zijn competente mensen die weten wat ze doen') en een negatieve stelling over *belangenbehartiging* ('De politici die ons land besturen geven vooral om hun eigen belangen').

Het eerste dat opvalt in figuur 2.2 is de relatieve stabiliteit van de metingen tussen april/mei en oktober. De verschillen in typen politiek vertrouwen zijn verwaarloosbaar klein tussen die twee metingen en nergens significant. Verschillen vinden we wel ten opzichte van de meting voor de lockdown in maart. Sindsdien is het sceptisch wantrouwen gedaald, het sceptisch vertrouwen gestegen, de ambivalentie afgenomen, cynisme over eigenbelang van politici verminderd, de indruk van de competentie van politici verbeterd en is ook moreel vertrouwen gestegen. Al deze verschillen tussen maart en de andere twee metingen zijn significant. Dit versterkt het beeld dat de coronarally voortduurt en weinig aan kracht heeft ingeboet.

Welke van deze typen vertrouwen is nu het belangrijkste voor het rallyeffect? Deze vraag hebben we onderzocht met groeicurveanalyses. Hierbij hebben we ons primair gericht op regeringsvertrouwen, omdat daar de grootste toename in vertrouwen te zien was in het voorjaar.

Uit de analyses blijkt dat de stijging in regeringsvertrouwen het meest samenhangt met achtereenvolgens 1) een groeiende positieve indruk van de competenties van politici, 2) een afnemend cynisme over het eigenbelang van politici, en 3) een groei in moreel vertrouwen. De stijging in regeringsvertrouwen kunnen we daarom vooral toeschrijven aan een positievere indruk van politici, mensen schatten de competenties van politici hoger in en hebben minder de indruk dat politici vooral met zichzelf bezig zijn.

Dit sluit aan bij het beeld dat we krijgen uit de toelichtingen bij de vraag naar vertrouwen in de regering van het COB dit kwartaal. Een derde van de mensen die een voldoende geven voor hun vertrouwen in de regering licht dat toe door te wijzen op hoe de regering de coronacrisis aanpakt. Sommigen noemen daarbij heel direct de coronacrisis, anderen meer impliciet. Ze doen het zo gek nog niet, is de overkoepelende boodschap, al dan niet samen met verbeterpunten. Nog eens een groep mensen geeft aan dat de regering haar best doet of het beste met ons voor heeft. Dus ook hier blijken de goede competenties en intenties van politici redenen om vertrouwen te hebben in de regering.

> 'Lette er nooit op, ze lijken wel iets goed te doen met corona *I guess*.' (man, 22 jaar, havo/vwo)

> 'Ik geef de regering het voordeel van de twijfel, nu is alle aandacht op corona gericht, zij doen wat mogelijk is gezien de omstandigheden.' (vrouw, 59 jaar, mbo)

> 'Het zijn mensen die het beste met ons land voor hebben en een zware taak om ons land te leiden.' (man, 49 jaar, mbo)

> 'Inzet is groot in deze moeilijke tijd.' (vrouw, 49 jaar, vmbo)

Heel veel individuen stijgen een beetje in regeringsvertrouwen

Achter de relatief stabiele hoge vertrouwenscijfers kunnen wel verschillen tussen groepen schuilgaan. Daar gaan we nu dieper op in, wederom met een focus op regeringsvertrouwen.

Allereerst de vraag of de coronarally duidt op grote veranderingen bij een kleine groep mensen, of eerder op kleinere veranderingen bij een relatief grote groep. Tabel 2.1 toont de percentages ondervraagden die zijn veranderd in hun vertrouwen in de regering, zowel tussen de meting van maart en die van april/mei, als die tussen de meting van april/mei en oktober. Deze veranderingen bekijken we op twee manieren: of het vertrouwen is gedaald, gelijk gebleven of gestegen, en of het met (plus of minus) 1, 2, 3 of 4 punten verschil op een schaal van 1 tot 5 gebeurde.

In april/mei had maar liefst 49% van de mensen meer vertrouwen in de regering dan in maart en slechts 14% minder vertrouwen. In oktober had 22% meer vertrouwen en 33% minder vertrouwen dan in april/mei. Bovendien zien we dat zowel de stijging van regeringsvertrouwen in het voorjaar als de daling in het najaar in verreweg de meeste gevallen berust op de kleinste verandering (1 punt op de vijfpuntsschaal). Zo nam het vertrouwen in de regering in april/mei bij 30% van de respondenten met 1 punt toe en daalde het vertrouwen in oktober met 1 punt bij 21% van de respondenten. Behalve een stijging met 2 punten in april/

Tabel 2.1 Individuele verschillen in vertrouwen in de regering, bevolking van 18+, maart-oktober 2020 (in procenten)[a, b]

verandering vertrouwen (in punten)		april/mei versus maart		oktober versus april/mei	
afname vertrouwen	-4	14	1	33	2
	-3		2		2
	-2		3		7
	-1		8		21
gelijk vertrouwen	0	38	38	46	46
toename vertrouwen	+1	49	30	22	14
	+2		13		5
	+3		4		2
	+4		2		1

a Schaal van vertrouwen van (1) veel wantrouwen tot (5) veel vertrouwen; (6) ik weet het niet hebben we buiten beschouwing gelaten.

b Leeswijzer: bij toename vertrouwen zien we dat 49% van de ondervraagden in april/mei meer vertrouwen in de regering rapporteerde dan in maart. En naast de 49% zien we uitgesplitst dat daarvan 30% met 1 punt veranderde, 13% met 2 punten, 4% met 3 punten en slechts 2% met 4 punten (en dus is veranderd van (1) veel wantrouwen naar (5) veel vertrouwen).

Bron: PSC2020

mei (13%) komt een verandering met meer dan 1 punt dus relatief weinig voor. Daarmee moeten we een verschil van 1 punt niet bagatelliseren, zeker niet als het voorkomt onder grote groepen mensen. Maar de coronarally is eerder een kleine stijging onder een grote groep dan een zeer sterke stijging onder een kleine groep.

Verklaren van het rallyeffect

Rallyeffecten: andere argumenten om te vertrouwen, of grotere rol voor emoties?

Wat drijft het vertrouwen tijdens een crisis nu omboog, waarom zien we rallyeffecten? Daarvoor gaan we wederom te rade bij de wetenschappelijke literatuur over het *rally 'round the flag*-effect. Zoals we al hierboven beschreven, richtte dit onderzoek zich voorheen op de stijging van politiek vertrouwen bij internationale conflicten. Dit is later uitgebreid naar andere, externe crises. In deze literatuur treffen we een tweetal typen verklaringen aan voor een rallyeffect, die elkaar overigens niet uitsluiten. Het eerste type verklaring is gericht op de evaluatie van burgers over de politiek en wat er in crisistijd anders is aan die evaluatie. Het tweede type verklaring richt zich op emotionele reacties op een crisis en hoe die het vertrouwen kunnen doen stijgen.

Vertrouwen in de politiek is voor een belangrijk deel gebaseerd op een evaluatie van hoe de politiek het in de afgelopen periode heeft gedaan. Op welk beleid die evaluatie is gericht, kan daarbij per persoon en per moment verschillen. Er zijn drie manieren waarop we met deze evaluaties de rallyeffecten zouden kunnen verklaren. Ten eerste zien we in een crisissituatie die aanleiding is voor een rallyeffect geregeld een

consensusstemming, ofwel *opinieleiderschap*.[21] Dit legt de nadruk op het gebrek aan diverse opvattingen in crisistijd. Het rallyeffect wordt dan ingegeven doordat politici en media die normaal kritiek uiten op de regering daarvan afzien, ofwel omdat opponenten over minder strategische informatie beschikken en willen vermijden een modderfiguur te slaan, ofwel om verwijten over een te weinig vaderlandslievende en/of constructieve toon te vermijden. Dit resulteert in opinieleiderschap voor de regering en/of politieke leiders. Ook in de media levert dit relatief eenzijdige en positieve berichtgeving op. Dit resulteert in een beeld bij burgers dat er geen meningsverschillen zijn over de aanpak en dat iedereen, van links tot rechts, het eens is over de strategie van de regering. Amerikaans onderzoek toont inderdaad aan dat bij gewapende conflicten niet de vijandelijkheid van het conflict, maar de presentatie ervan door het Witte Huis en de eensgezindheid bij de oppositie doorslaggevend zijn voor het optreden van een rallyeffect.[22]

In de coronacrisis in Nederland is een verklaring door opinieleiderschap niet heel waarschijnlijk, aangezien vanaf het begin sommige partijen, zoals PVV en FvD, de regering van stevige kritiek hebben voorzien. Wel is de politieke verdeeldheid over de aanpak van de coronacrisis toegenomen sinds het voorjaar en zou dit een reden kunnen zijn voor het teruglopen en uiteindelijk uitdoven van een rallyeffect. In eerder onderzoek blijkt het wegvallen van het opinieleiderschap de duur van een rally te verklaren.[23]

Ten tweede kan het zijn dat burgers simpelweg erg tevreden zijn over de crisisaanpak en dat dus het *niveau van de evaluatie* van de regering stijgt. Zo'n positieve indruk kan ook mede worden ingegeven door vergrote zichtbaarheid van de politieke leiding in crisistijd. Een voorbeeld in de coronacrisis vormen de terugkerende persconferenties. Na rampen blijkt bijvoorbeeld dat in Amerikaanse *counties* waar de regering veel steun verleent, kiezers die partij vaker belonen in de verkiezingen erna.[24] Bovendien zien we ook dat partijvoorkeur veel uitmaakt: wie al veel vertrouwen van de bevolking heeft, kan weinig stijgen. Daarom hangt de omvang van het rallyeffect af van de populariteit van de politieke leiding onder kiezers van de oppositie en of die door de crisis hun mening bijstellen.[25]

In een van de eerste studies naar de coronarally suggereren onderzoekers dat deze valt toe te schrijven aan terugkijkende (retrospectieve) evaluaties van de corona-aanpak, al is direct bewijs daarvoor in hun studie niet voorhanden.[26] Anderen concluderen juist dat niet eerdere prestaties, maar verwachtingen over toekomstige capaciteiten verklaren waarom maar één van de Duitse regeringspartijen electoraal profiteert van de coronacrisis.[27]

Een belangrijke kanttekening is dat negatieve prestaties ook een negatief effect op vertrouwen kunnen hebben. En daaronder kunnen we de conclusie uit eerder onderzoek scharen, dat wie zelf of in de omgeving met coronabesmettingen is geconfronteerd, minder vertrouwen laat zien in de politiek.[28]

Ten derde is het mogelijk dat het *thema van de evaluatie* verandert en daarom het niveau. In een crisis zijn niet de alledaagse thema's zoals het beleid rondom de economie of immigratie bepalend voor de evaluatie

21 W.D. Baker en J.R. Oneal, Patriotism or opinion leadership? The nature and origins of the 'rally 'round the flag' effect. *Journal of conflict resolution* 45 (2001), 5: 661-687.

22 W.D. Baker en J.R. Oneal, Patriotism or opinion leadership? The nature and origins of the 'rally 'round the flag' effect. *Journal of conflict resolution* 45 (2001), 5: 661-687.

23 M.J. Hetherington en M. Nelson, Anatomy of a Rally Effect: George W. Bush and the War on Terrorism. *PS: Political Science & Politics* 36 (2003), 1: 37-42.

24 A. Healy en N. Malhotra, Myopic voters and natural disaster policy. *American Political Science Review* 103 (2009), 3: 387-406.

25 M.A. Baum, The constituent foundations of the rally-round-the-flag phenomenon. *International Studies Quarterly* 46 (2002), 2: 263-298; J.T. Chatagnier, The effect of trust in government on rallies' round the flag. *Journal of Peace Research*, 49 (2012), 5: 631-645.

26 D. Bol, M. Giani, A. Blais en P.J. Loewen, The Effect of COVID-19 Lockdowns on Political Support: Some Good News for Democracy? *European Journal of Political Research* 19 mei 2020 (dx.doi.org/10.1111/1475-6765.12401).

27 A. Leininger en M. Schaub, Voting at the dawn of a global pandemic. 12 april 2020 (dx.doi.org/10.31235/osf.io/a32r7).

28 F. Amat, A. Arenas, A. Falcó-Gimeno en J. Muñoz, Pandemics Meet Democracy. Experimental Evidence from the COVID-19 Crisis in Spain. *SocArXiv* 6 april 2020 (dx.doi.org/10.31235/osf.io/dkusw).

van de regering door burgers, maar de crisisaanpak. Dit zien we bijvoorbeeld na 11 september 2001 bij president Bush. De zogenoemde *War on Terror* na de aanslagen was een belangrijk thema. En uit onderzoek blijkt dat wanneer mensen aan dit thema denken, ze hoger vertrouwen rapporteren. Heel opvallend is dat dat breder geldt voor het thema buitenlands conflict, zowel in tijden van crisis als daarbuiten.[29] Blijkbaar vertrouwen burgers politieke leiders makkelijker met buitenlandse conflicten dan met binnenlandse kwesties. Als het thema van de evaluatie ook een rol speelt in de coronarally, zullen de vertrouwenscijfers weer naar het precoronaniveau terugkeren, zodra alledaagse thema's de politiek weer gaan domineren.

Onder het *emotionele* type verklaring van rallyeffecten zijn ook meerdere varianten te onderscheiden. Ten eerste is dat van oudsher *vaderlandsliefde*, die oplaait door internationale conflicten.[30] Dit kunnen we met psychologische theorie begrijpen, die stelt dat mensen bij een conflict tussen groepen hun eigen groep positiever gaan zien. In de coronacrisis is de vijand echter een onzichtbaar virus, waardoor deze verklaring minder waarschijnlijk is.

Een tweede emotionele verklaring richt zich op *angst en bezorgdheid*. Omdat mensen bang zijn, zoeken ze steun en geruststelling bij de politieke leiding, is de redenering. Die leiding kan niet alleen fysieke, maar ook symbolische veiligheid bieden, door het tegengaan van chaos en het zeker stellen van het wereldbeeld van mensen. Psychologisch onderzoek laat inderdaad zien dat wanneer mensen werden herinnerd aan 11 september of de dood, hun vertrouwen in president Bush toenam.[31] Een andere studie vindt soortgelijke effecten, maar laat zien dat niet angst, maar boosheid de drijfveer achter de stijging van steun voor president Bush is.[32]

Wat het verklaren van de coronarally betreft, meent een aantal studies dat een gebrek aan duidelijke effecten van beleid wellicht duidt op een emotionele verklaring van de coronarally. Bijvoorbeeld omdat het vertrouwen al begon te stijgen in andere landen toen in Italië een lockdown werd afgekondigd[33] en omdat het vertrouwen ook stijgt naarmate het aantal besmettingen met het coronavirus toenam.[34] Dit zijn echter indicaties en geen bewijzen van een emotionele drijfveer.

Verandering in regeringsvertrouwen naar: voorkeur crisisaanpak, partijvoorkeur, angst voor en ervaring met corona

We kunnen een aantal verklaringen uit de literatuur zoals we die hierboven hebben uiteengezet toetsen in ons onderzoek. Allereerst zullen we bekijken of de veranderingen in regeringsvertrouwen te maken hebben met oordelen en voorkeuren over de crisisaanpak, de partijvoorkeur van kiezers, ervaring met coronabesmettingen en angst voor het coronavirus. Aan het einde van dit hoofdstuk analyseren we welke van deze kenmerken het beste de coronarally lijken te verklaren.

Figuur 2.3 toont de veranderingen in regeringsvertrouwen tussen maart en april/mei (in blauw) en tussen april/mei en oktober (in roze), apart voor groepen die verschillen op de vier genoemde

29 M.J. Hetherington en M. Nelson, Anatomy of a Rally Effect: George W. Bush and the War on Terrorism. *PS: Political Science & Politics* 36 (2003), 1: 37-42.

30 J. Mueller, Presidential popularity from Truman to Johnson. *American Political Science Review* 64 (1970), 1: 18-34; W.D. Baker en J.R. Oneal, Patriotism or opinion leadership? The nature and origins of the 'rally 'round the flag' effect. *Journal of conflict resolution* 45 (2001), 5: 661-687; M.J. Hetherington en M. Nelson, Anatomy of a Rally Effect: George W. Bush and the War on Terrorism. *PS: Political Science & Politics* 36 (2003), 1: 37-42.

31 M.J. Landau, S. Solomon, J. Greenberg, F. Cohen, T. Pyszczynski, J. Arndt, C.H. Miller, D.M. Ogilvie en A. Cook, Deliver us from evil: The effects of mortality salience and reminders of 9/11 on support for President George W. Bush. *Personality and Social Psychology Bulletin* 30 (2004), 9: 1136-1150.

32 A.J. Lambert, J.P. Schott en L. Scherer, Threat, Politics, and Attitudes: Toward a Greater Understanding of Rally-'Round-the-Flag Effects. *Current Directions in Psychological Science* 20 (2011), 6: 343-348.

33 C. de Vries, B.N. Bakker, S.B. Hobolt en K. Arceneaux, Crisis Signaling: How Italy's Coronavirus Lockdown Affected Incumbent Support in Other European Countries. 21 mei 2020 (dx.doi.org/10.2139/ssrn.3606149).

34 D. Schraff, Political Trust During the Covid-19 Pandemic: Rally Around the Flag or Lockdown Effects? *SocArXiv* 8 juni 2020 (dx.doi.org/10.31235/osf.io/pu47c).

Figuur 2.3 Veranderingen in regeringsvertrouwen[a] tussen maart en april/mei (blauw) en april/mei en oktober (roze), naar oordelen over crisisbeleid,[b,c] partijvoorkeur, en ervaring[d] met en angst[e] voor besmetting met corona, bevolking van 18+ (in verschilscores)[f]

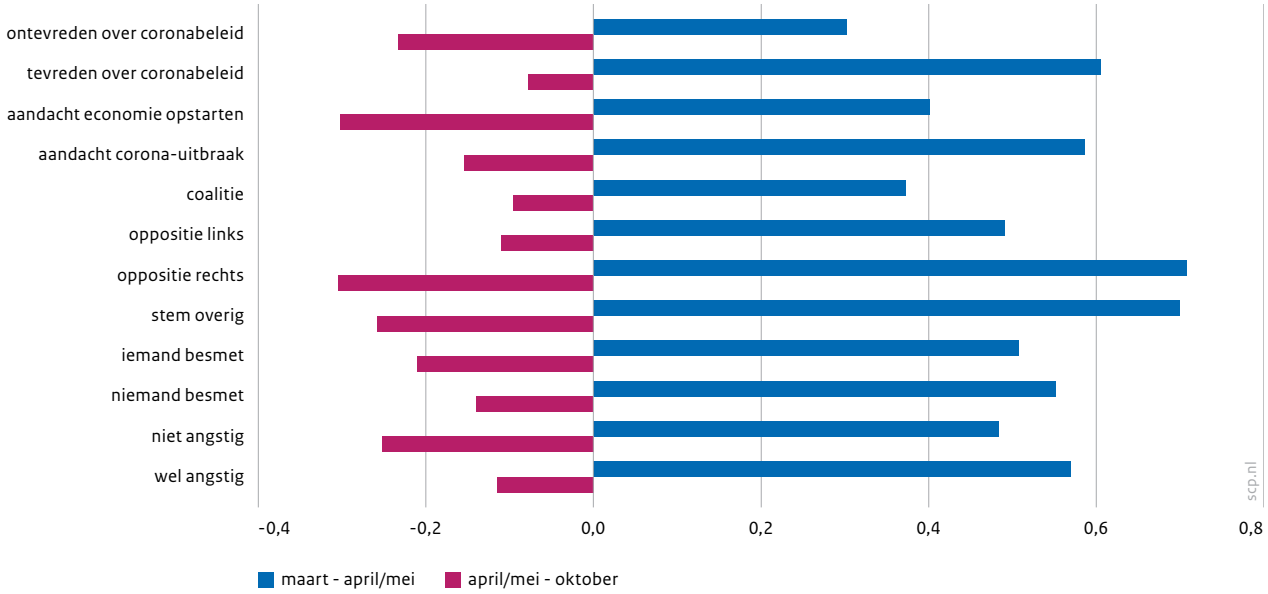

a Schaal van vertrouwen van (1) veel wantrouwen tot (5) veel vertrouwen. De optie (6) ik weet het niet hebben we buiten beschouwing gelaten.
b 'Hoe tevreden of ontevreden bent u met wat de regering in de afgelopen maanden heeft gedaan in reactie op de corona-uitbraak?'
c 'Waar zou u uzelf plaatsen op een lijn van 1 tot en met 7, waarbij de 1 betekent dat we de economie zo snel mogelijk moeten opstarten, en de 7 betekent dat we de corona-uitbraak zo hard mogelijk moeten tegengaan?'
d 'Bent u of is iemand in uw directe omgeving al besmet geraakt met het coronavirus? Nee, niemand.'
e 'Ik ben bang dat ikzelf of iemand in mijn familie besmet raakt met het coronavirus.'
f Leeswijzer: wie ontevreden was over de reactie van de regering op de corona-uitbraak, steeg gemiddeld tussen maart en april/mei 0,3 punt in regeringsvertrouwen en daalde gemiddeld 0,2 punt in regeringsvertrouwen tussen april/mei en oktober.

Bron: PSC2020

kenmerken (positief/negatief oordeel over crisisaanpak, partijvoorkeur, ervaring met en angst voor coronabesmetting). Het algemene patroon wordt nergens ontkracht: tussen maart en april/mei zien we bij alle groepen een toename in vertrouwen en tussen april/mei en oktober overal een afname, en bij alle groepen is de stijging in het voorjaar groter dan de daling in het najaar.

Wel zien we significante verschillen in hoe groot de toename van regeringsvertrouwen was in het voorjaar en de daling in het najaar, langs de vier verschillende kenmerken. Niet verrassend is dat tevredenheid met de reactie van de regering op de corona-uitbraak samenhangt met een grotere stijging van regeringsvertrouwen, en ontevredenheid hierover met een grotere daling in oktober. We stelden ook een vraag over welke crisisaanpak de voorkeur had: moet de aandacht meer uitgaan naar het opstarten van de economie of naar het bestrijden van de corona-uitbraak (economie of pandemie)? Daarbij zien we dat wie de pandemie belangrijker vindt, meer gestegen is in regeringsvertrouwen, en minder gedaald is in oktober, dan wie de economie vooropstelt.

Partijvoorkeur blijkt ook een belangrijke rol te spelen. De kiezers van de rechtse oppositiepartijen (PVV, FvD) zijn het sterkst gestegen in regeringsvertrouwen tussen maart en april/mei, gevolgd door kiezers van de overige oppositiepartijen (SGP, DENK, 50+, anders), en dan de linkse oppositie (PvdA, GL, SP). Vertrouwen in de regering is het minste toegenomen onder coalitiekiezers (VVD, CDA, D66 en ChristenUnie). Dat is niet verwonderlijk, omdat de coalitiekiezers immers al (veel) meer vertrouwen in de regering hadden en hier dus minder ruimte was voor een toename. Het is echter wel opvallend dat de kiezers van de rechtse oppositie zo veel stijgen in vertrouwen, terwijl hun leiders in die tijd (tussen maart en april) fel tegen de regering oppositie voerden. Maar in oktober zijn rechtse oppositiekiezers ook weer het meeste gedaald in vertrouwen ten opzichte van april/mei. Mogelijk is door de oppositie vanuit PVV en FvD, en een meer algemene afname van opinieleiderschap van de regering, de toename van vertrouwen onder deze groep alweer deels verdampt.

Als we kijken naar de rol van angst, gevraagd als de mate waarin iemand bang is om zelf besmet te raken of dat iemand in de familie besmet raakt met het coronavirus, zien we in het voorjaar vooral verschillen tussen de meest extreme posities (heel bang vs. helemaal niet bang), en een meer algemene trend in het najaar: onder angstigen is het vertrouwen eerst meer toegenomen en daarna minder sterk afgenomen dan onder wie geen angst ervaart.

Bij ervaring met besmettingen zijn de verschillen niet significant, maar het patroon dat we zien, is tegengesteld aan angst: als iemand in de omgeving van de respondent of de respondent zelf besmet is geraakt, is het regeringsvertrouwen minder toegenomen in het voorjaar en meer gedaald tussen april en oktober dan bij mensen zonder directe ervaringen met besmettingen.

Persoonlijke bezorgdheid speelt geen rol bij coronarally, bezorgdheid over economie en gezondheid kwetsbaren wel

We gaan dieper in op zowel de zorgen over de crisis als op de evaluaties van de aanpak. Allereerst geeft figuur 2.4 weer hoeveel zorgen mensen zich maken over de gevolgen van het coronavirus. We maken daarbij onderscheid tussen persoonlijke zorgen (over gezondheid, financiën, sociaal contact) en maatschappelijke zorgen (gezondheid kwetsbare groepen, economie en eenzaamheid van ouderen). En we kijken of dat samenhangt met hoe mensen tussen april/mei en oktober zijn veranderd in regeringsvertrouwen.

Allereerst valt op dat mensen gemiddeld (allen, in donkerblauw) veel minder zorgen rapporteren op het persoonlijke dan op het maatschappelijke vlak. Dit sluit aan bij wat we ook in hoofdstuk 1 zagen. Bij persoonlijke zorgen varieert het percentage dat aangeeft zich tamelijk of heel veel zorgen te maken tussen de 22% (eigen financiën) en 39% (eigen gezondheid). Bovendien zien we geen samenhang tussen persoonlijke bezorgdheid en verandering in regeringsvertrouwen.

Bij aspecten van de maatschappij is het aandeel mensen dat zich tamelijk of heel veel zorgen maakt veel groter, van 78% die zich zorgen maakt over de economie en 87% over de gezondheid van kwetsbare

Figuur 2.4 Persoonlijke en maatschappelijke zorgen gegroepeerd naar verandering in regeringsvertrouwen, bevolking van 18+, maart-oktober 2020 (in procenten)[a]

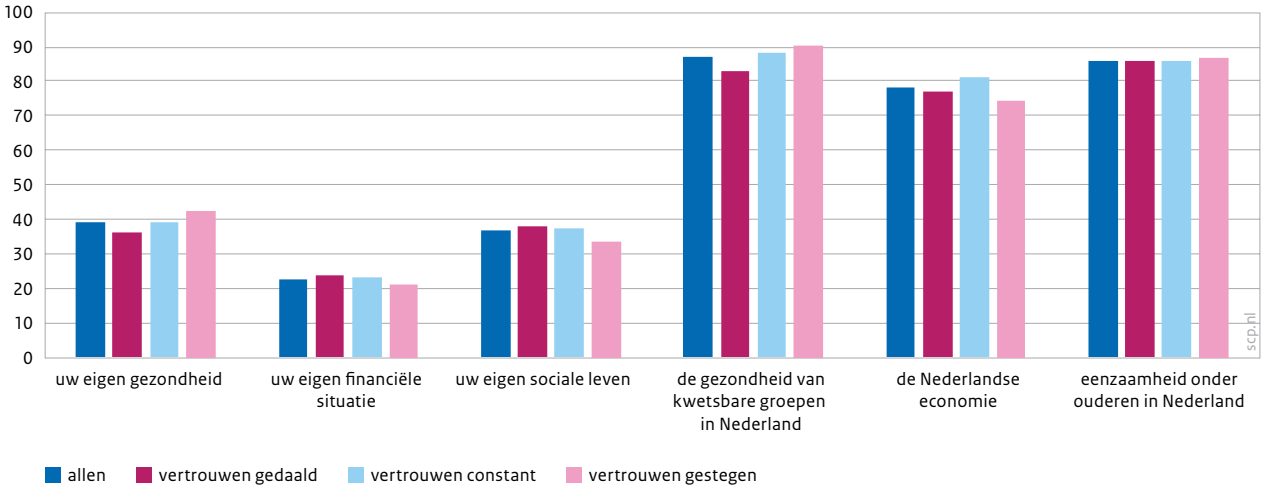

a Leeswijzer: gemiddeld is 39% van de ondervraagden bezorgd over hun eigen gezondheid. Van de mensen die minder vertrouwen in de regering kregen, is dat 36%; van de mensen die evenveel vertrouwen in de regering hielden, is dat 39%; van de mensen die meer vertrouwen in de regering kregen, is 42% bezorgd over de eigen gezondheid.

Bron: PSC2020

groepen. Bovendien zien we hierbij samenhang met verandering in regeringsvertrouwen. Wie meer vertrouwen in de regering heeft gekregen sinds het voorjaar, is relatief minder bezorgd over de economie en meer bezorgd over de gezondheid van kwetsbare groepen. Omgekeerd geldt ook dat wie minder vertrouwen in de regering kreeg juist relatief meer bezorgd is over de economie en in mindere mate over de gezondheid van kwetsbare groepen. Als we het voorjaar vergelijken met het najaar, lijkt een negatieve trend voor regeringsvertrouwen dus deels ingegeven door de maatschappelijke aspecten waarover men zich meer zorgen maakt: gezondheid of economie.

Ook op de perceptie van het overheidsbeleid gaan we dieper in, ten eerste met twee stellingen over de maatregelen: 'De maatregelen tegen het coronavirus zijn overdreven' en 'De regering treedt onvoldoende daadkrachtig op tegen het coronavirus'. We zien in figuur 2.5 dat gemiddeld genomen slechts een kleine minderheid (9%) de maatregelen overdreven vindt. Onvoldoende daadkracht vindt echter weerklank bij de helft (50%) van de ondervraagden. Deze bevindingen zijn in lijn met hoofdstuk 1. We zien hierbij geen significante verschillen naar verandering in regeringsvertrouwen (niet in figuur opgenomen).

Als we de meningen over de maatregelen uitsplitsen naar partijvoorkeur, komen er wel grote verschillen naar voren. Kiezers van de rechtse oppositie vinden aanzienlijk vaker de coronamaatregelen overdreven, al blijft het nog altijd een minderheid (25%). Opvallend is dat diezelfde groep het meest van opvatting is dat de regering onvoldoende daadkrachtig optreedt tegen het coronavirus (60%). Dit lijkt op het eerste gezicht met elkaar in tegenspraak. Het is goed mogelijk dat dit komt

Figuur 2.5 Houdingen over de aanpak van de coronacrisis, naar partijvoorkeur, bevolking van 18+, maart-oktober 2020 (in procenten)[a]

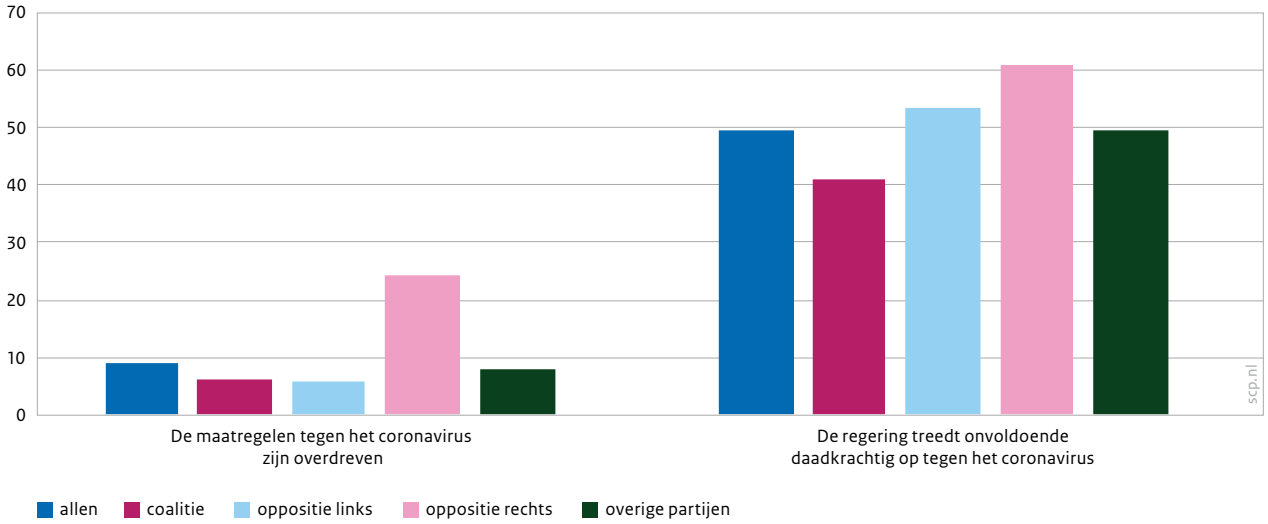

a Antwoordmogelijkheden waren (1) zeer oneens tot (5) zeer eens, antwoorden 'ik weet het niet' laten we hier buiten beschouwing.

Bron: PSC2020

doordat het woord daadkracht op verschillende manieren door de ondervraagden wordt geïnterpreteerd, als duidelijkheid (een heldere lijn trekken en consequent handhaven) of als verdere inperking (een steviger lockdown). De kiezers van coalitiepartijen zijn het het minst eens met de stelling dat de regering onvoldoende daadkrachtig optreedt, maar ook binnen deze groep vindt een aanzienlijk deel (41%) dat de regering daadkrachtiger mag optreden.

Wie zijn er verantwoordelijk voor de tweede golf?

Een andere insteek is de toewijzing van verantwoordelijkheid voor de tweede golf. Het idee is dat een rally zwakker is, naarmate de politiek en de overheidsdiensten medeverantwoordelijk worden gehouden voor de crisis. We hebben respondenten gevraagd in welke mate zij verschillende groepen en organisaties verantwoordelijk houden voor de stijging van het aantal coronabesmettingen in het najaar van 2020, namelijk de regering, jongeren, het RIVM, de samenleving als geheel of de media. Figuur 2.6 toont de percentages mensen die aangeven deze groepen en instituties tamelijk of heel erg verantwoordelijk te houden (ten opzichte van helemaal niet en nauwelijks). Ook hier hebben we dit weer apart gerapporteerd voor wie in regeringsvertrouwen is gedaald, gelijk gebleven of gestegen.

Maar liefst 92% wijst de samenleving als geheel aan, gevolgd door jongeren met 87%. Op de derde plaats komt met een veel kleinere meerderheid de regering (57%), gevolgd door de media (50%). Een minderheid wijst naar het RIVM (44%) en een kwart van de ondervraagden houdt geen van de vijf voorgelegde instituties en groepen verantwoordelijk.[35]

We hebben mensen ook gevraagd of ze nog andere groepen/instituties als verantwoordelijk zien voor de stijging van besmettingen in het

35 We hebben mensen een selectie van mogelijke verantwoordelijken voorgelegd, maar die lijst is natuurlijk niet compleet. Het gaat hier vooral om de rangorde van de mogelijke verantwoordelijken en de plek die de regering hierin inneemt.

Figuur 2.6 Verantwoordelijk voor tweede golf van coronabesmettingen, naar verandering in regeringsvertrouwen tussen april/mei en oktober, bevolking van 18+, maart-oktober 2020 (in procenten)[a, b]

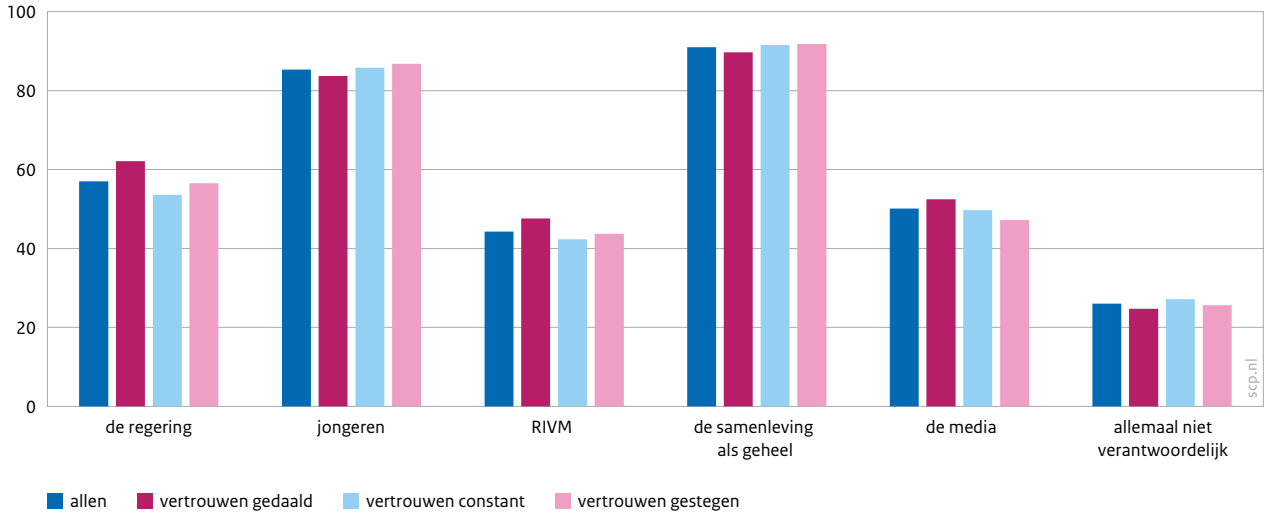

a 'In welke mate houdt u de volgende groepen en organisaties verantwoordelijk voor de stijging van coronabesmettingen in het najaar van 2020?'
b Opgestelde percentages 'tamelijk' en 'heel erg verantwoordelijk' ten opzichte van 'nauwelijks' en 'helemaal niet verantwoordelijk'. 'Allemaal niet' was geen antwoordoptie, maar volgt uit de opstelsom van antwoorden 'helemaal niet verantwoordelijk'.

Bron: PSC2020

najaar, en zo ja wie. Hierop gaf 18% één of meer antwoorden. Hoewel de respondenten met een gevarieerde lijst aan andere instituties en groepen komen, zijn er wel een aantal duidelijke koplopers: virusontkenners (73 keer), vakantiegangers (63 keer) en een lakse omgang met het virus door medeburgers (43 keer). Andere groepen die tussen de 15 en 20 keer worden genoemd, zijn kerkgangers, ouderen, ondernemers van horeca en winkels en hun klandizie, en influencers en BN'ers op sociale media (#ikdoenietmeermee-actie).[36]

Verklaringen coronarally: gewenste crisisaanpak (aanpak pandemie of opening economie), partijvoorkeur, angst voor corona

We hebben de verschillende verklaringen tot nu toe apart bekeken. Zoals we hierboven al meldden, kunnen we de stijging van het vertrouwen in de regering karakteriseren als een daling van cynisme over de competenties en intenties van politici. Dit typeert het karakter van het verkregen vertrouwen, maar wijst nog geen oorzaken aan. Met groeicurveanalyses[37] kunnen we in één model achterhalen welke verklaringen het belangrijkste zijn.

In navolging van de hierboven besproken literatuur analyseren we in een groeicurvemodel verklaringen die gebaseerd zijn op zowel evaluaties als emoties, namelijk de gewenste crisisaanpak (aanpak pandemie of opening economie), partijvoorkeur en angst voor corona. Daarmee kunnen we achterhalen welke factoren de coronarally verklaren. Hierbij controleren we voor achtergrondkenmerken als opleidingsniveau, gender, leeftijd en inkomensklasse, zodat we zeker weten dat dat geen achterliggende oorzaken zijn.

36 Opvallend genoeg worden ook hier weer studenten en jongeren genoemd (21 keer), bijna uitsluitend door mensen die ook al in de gesloten vraag aangaven dat ze jongeren verantwoordelijk achten. Blijkbaar zit de rol van jongeren deze mensen hoog.
37 Zie noot 1.

Uit deze integrale analyses blijkt dat alle drie de factoren het rallyeffect verklaren. De gewenste crisisaanpak (aanpak pandemie of opening economie) hangt in het najaar sterker samen met vertrouwen in de politiek dan in het voorjaar: hoe groter de voorkeur voor heropening van de economie, hoe lager het vertrouwen. Dit suggereert een politisering van de afweging tussen open economie en harde aanpak van de pandemie.

Zoals we al in figuur 2.3 lieten zien, is de stijging in het vertrouwen tussen maart en april/mei het grootst onder kiezers van de rechtse oppositie en het kleinste onder kiezers van de coalitie. In oktober zijn rechtse oppositiekiezers juist het meeste gedaald ten opzichte van april/mei. Dit duidt op de relevantie van opinieleiderschap.

Toch spelen naast deze meer evaluatieve aspecten ook emoties een constante rol, los van de crisisaanpak en de prestaties van de politiek om de crisis het hoofd te bieden. Angst speelt een belangrijke rol bij zowel de plotse stijging van het regeringsvertrouwen in het voorjaar, als bij het aanhouden van dat hogere vertrouwen in het najaar. Dit geeft aan dat mensen uit een behoefte aan veiligheid en zekerheid meer vertrouwen stellen in leiders.

Slot: rallyeffect is waarschijnlijk (grotendeels) tijdelijk

De stijging van politiek vertrouwen is deels ingegeven door een hogere dunk van politici en deels een reactie op angst en onzekerheid. De stijging van politiek vertrouwen is te typeren als verminderd cynisme over de competenties en intenties van politici. Zij krijgen sinds het begin van de pandemie meer waardering dan in normale tijden. Daarnaast blijkt uit onze analyses dat de gewenste crisisaanpak (aanpak pandemie of opening economie) en de partijvoorkeur de coronarally verklaren. Dit geeft aan dat deze rally deels gebaseerd is op hoe mensen de crisisaanpak van de regering evalueren en wellicht ook op hun reactie op politieke leiders (de mate van opinieleiderschap). De angst voor corona verklaart een ander deel van het rallyeffect. Vertrouwen is zodoende ook een uiting van de behoefte aan bescherming en zekerheid.

Over de duur van de coronarally is het onmogelijk voorspellingen te doen, aangezien de duur bij eerdere rally's erg variabel was. Het is wel duidelijk dat we het hoogtepunt van de rally voorbij zijn; de vraag is hoelang de coronarally nog zal beklijven.

We zien vooral redenen om te verwachten dat met de tijd het vertrouwen weer naar het normale niveau zal terugkeren. Ten eerste benadrukt de invloed van angst voor corona de tijdelijkheid van de rally. Als de angst wegebt, zal ook het vertrouwen terugvallen naar het normale niveau. Ten tweede blijkt uit de literatuur dat de mate waarin mensen een crisis als extern ervaren van belang is. We zien nu al dat een meerderheid van 57% de regering verantwoordelijk houdt voor de tweede golf van besmettingen. Naarmate de politiek in het algemeen, en de regering in het bijzonder, meer de schuld krijgt van de crisissituatie, zal extra vertrouwen verdampen wanneer de crisis (weer) verslechtert. Ten derde zijn de voorkeuren voor de crisisaanpak in toenemende mate gepolitiseerd

geraakt. In het voorjaar deed de consensusstemming de indruk ontstaan dat de aanpak van de regering de goedkeuring had van allerlei tegenstanders. Nu de crisisaanpak politieker wordt, zal het hierop gestoelde vertrouwen verminderen. Ten vierde zal het politieke blikveld verbreden naarmate de coronacrisis naar de achtergrond wordt gedrukt. Als de meer alledaagse thema's weer meer in de politieke aandacht komen te staan, kunnen we ook een afname van vertrouwen verwachten. De aankomende verkiezingen lijken verschillende van deze ontwikkelingen te kunnen versnellen.

Verantwoording

Achtergrond van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven

Het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) wordt gedaan door het Sociaal en Cultureel Planbureau op verzoek van de Voorlichtingsraad (VoRa) en heeft de volgende doelstellingen:

- Het kabinet voorzien van actuele informatie over ontwikkelingen in opvattingen in de bevolking over maatschappelijke en politieke problemen en doeleinden, inclusief gegevens over algemene tevredenheid en onbehagen en zo mogelijk signaleringen van groepen die 'negatief' opvallen.
- Het informeren van politiek en publiek met uitvoeriger analyses van deze onderwerpen om Nederland in de tijd en internationaal te kunnen plaatsen en verscheidenheid binnen de Nederlandse samenleving in kaart te brengen en te duiden.
- Een bijdrage leveren aan de publieke discussie over maatschappelijke en politieke problemen en doeleinden door relativering en uitdieping van enquêtegegevens over de publieke opinie met behulp van vergelijkende analyses en kwalitatief onderzoek.

Onderzoek in het vierde kwartaal van 2020

Het enquêteonderzoek is in oktober 2020 uitgevoerd in het LISS-panel van CentERdata op een steekproef van personen van 16 jaar en ouder uit het LISS-panel. Voor de analyses in dit bericht zijn de respondenten jonger dan 18 jaar uit de steekproef verwijderd. Het LISS-panel is tot stand gekomen op basis van een kanssteekproef, die door het CBS is getrokken. In totaal hebben 1294 mensen van 18 jaar en ouder tussen 5 oktober en 27 oktober 2020 de online vragenlijst ingevuld. 77% van de deelnemers vond de vragen duidelijk (4% vond dat niet), 65% vond de vragenlijst interessant (7% vond dat niet). Tenzij anders vermeld, zijn in dit rapport de resultaten gewogen op sekse, leeftijd en opleiding. De weegfactor varieert van 0,41 tot 6,19 (zeventien respondenten hebben een gewicht groter dan 4). Zie voor meer informatie de onderzoeksverantwoording van CentERdata hieronder.

In vergelijking met de COB-LISS-metingen uit april en juli, zitten er in oktober 2020 substantieel minder respondenten uit eenpersoonshuishoudens in de data: 10 procentpunt minder in de ongewogen data en 12 procentpunten minder in de gewogen data. We hebben een aantal controles doorgevoerd om te kijken in hoeverre deze andere vertegenwoordiging onze resultaten beïnvloedt. Allereerst hebben we gekeken hoe de uitkomsten op de belangrijkste kernindicatoren in de afgelopen drie metingen van ons onderzoek verschillen tussen respondenten uit eenpersoonshuishoudens versus meerpersoonshuishoudens. Hier vinden we soms dat eenpersoonhuishoudens statistisch significant afwijken van meerpersoonshuishoudens (bijvoorbeeld bij het percentage dat een voldoende geeft aan de financiële situatie). De maximale vertekening die door deze vertegenwoordiging van respondenten uit eenpersoonshuishoudens op zou kunnen treden in de uitkomsten die we rapporteren, is voor onze puntschatting echter verwaarloosbaar te noemen (0,5 tot maximaal 1 procentpunt). Ook onze toets van verandering in de uitkomstmaten over tijd (of percentages tussen april, juli, oktober 2020 significant zijn toe- of afgenomen) blijven gelijk na het opnemen van de controlevariabele 'respondent uit eenpersoonshuishouden'. We hebben er daarom voor gekozen om geen extra correctie uit te voeren bovenop de weging naar sekse, leeftijd en opleiding.

In dit bericht maken we ook gebruik van een COB-LISS-meting uit juli 2020. In deze meting hebben we gevraagd naar een aantal COB-kernindicatoren. Verder stond de vragenlijst in het teken van de maatschappelijke gevolgen van de coronacrisis. Over deze juli-meting is geen COB-bericht verschenen. Wel werd erover gepubliceerd in *De sociale staat van Nederland 2020* en *Welbevinden ten tijde van corona*. Beide publicaties zijn te raadplegen via www.scp.nl.

Naast de COB-enquête is gebruikgemaakt van de online research community 'Nederland denkt mee' die door onderzoeksbureau MWM2 wordt onderhouden in opdracht van de Dienst Publiek en Communicatie van het ministerie van Algemene Zaken. In deze research community zitten 150 burgers die gevraagd zijn om mee te denken over overheidscommunicatie en maatschappelijke vraagstukken. De leden vormen een afspiegeling van algemeen Nederlands publiek, maar omdat het gaat om een relatief kleine steekproef, zijn resultaten niet te generaliseren naar de gehele Nederlandse bevolking. De community is een kwalitatieve onderzoeksmethode. De leden kregen tussen 5 oktober en 26 oktober zes vraagstukken voorgelegd via een online platform. De research community eindigde op 31 oktober. Ze kregen vragen over hoe het nu met Nederland gaat, over de coronacrisis, vertrouwen in de regering en tegenstellingen tussen groepen. De leden werd ook gevraagd na het plaatsen van een reactie, de reacties van andere communityleden door te lezen en op iemand anders te reageren. In totaal hebben 81 leden meegepraat over één of meer vraagstukken (zie de verwijzing naar het rapport van MWM2 hieronder).

De online groepsgesprekken met jongeren zijn gehouden door onderzoeksbureau Kantar Public. Yolanda Schothorst en Judith ter Berg hebben op 15 en 21 oktober online groepsgesprekken gehouden over de stand van het land en tegenstellingen. In totaal hebben veertien jongeren deelgenomen aan vier online groepsgesprekken: twee met jongeren (18 tot en met 25 jaar) met opleidingsniveau t/m mbo en twee met jongeren met opleidingsniveau hbo en wo. Zie de verwijzing naar het rapport van Kantar hieronder. Deze online setting heeft er mogelijk aan bijgedragen dat de jongeren in de groepsgesprekken weinig met elkaar in gesprek gingen (hbo- en wo-jongeren reageerden iets meer op elkaar dan de mbo-jongeren) en vooral reageerden op de vragen van de gespreksleider.

Wat in dit rapport is vermeld over de research community en de online groepsgesprekken is ontleend aan de hiernavolgende rapporten van de onderzoeksbureaus en de analyse van de achterliggende gegevens door de onderzoekers van het Sociaal en Cultureel Planbureau.
Rapporten, beschikbaar op www.scp.nl/publicaties:

- Judith ter Berg en Yolanda Schothorst, *Groepsinterviews in oktober 2020 in het kader van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven door het Sociaal en Cultureel Planbureau*. Amsterdam: Kantar, november 2020.
- Vivianne Verheijen en Thomas Spauw, *'Nederland denkt mee'. Over de beleving van de coronacrisis, het vertrouwen in de regering en tegenstellingen in Nederland*. Amsterdam: MWM2, november 2020.
- Natalia Kieruj, *Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB), Oktober wave 2020. Vragenlijst afgenomen in het LISS panel*. Tilburg: CentERdata, december 2020.

Vergelijking tussen COB-meting in MR en LISS

Sinds 2008 werd voor het COB elk kwartaal een enquête gehouden onder leden van het onderzoekspanel van Marketresponse (voorheen SAMR) (COB-MR). Over de tijd heen is het voor het COB gebruikte steekproefkader van SAMR echter steeds kleiner geworden, onder andere omdat hiervoor geen gebruik mocht worden gemaakt van mensen die zichzelf voor onderzoek aanmelden of zijn geworven via banners op websites. Daardoor liep vooral het aantal jongeren in het steekproefkader sterk terug. Het onderzoek werd daarom vanaf 2018 aangevuld met een extra steekproef onder jongeren. Omdat deze constructie op de langere termijn onhoudbaar zou worden, is ervoor gekozen om de kwantitatieve data voor het COB te verzamelen als onderdeel van de zogenoemde Basis Survey Data Infrastructuur (BSDI) van het Sociaal en Cultureel Planbureau (uitgevoerd door CBS). Die dataverzameling start waarschijnlijk in de tweede helft van 2021. Ter overbrugging maken we dit en volgend jaar gebruik van het LISS-panel.
Het LISS-panel is tot stand gekomen op basis van een kanssteekproef van huishoudens, die door het CBS getrokken is uit het populatieregister. Huishoudens die kunnen

meedoen aan het LISS-panel worden door CentERdata en het CBS uitgekozen, er is dus geen sprake van zelfaanmelding. De vragenlijsten worden online afgenomen. Als een respondent in het LISS-panel geen computer heeft, krijgt diegene een eenvoudig te bedienen laptop met internetverbinding in bruikleen om de vragenlijsten te beantwoorden. Het COB-onderzoek bij Marketresponse was ook grotendeels online (een klein deel is schriftelijk) op basis van een steekproef van personen van 18 jaar en ouder uit hun respondentenbestand SAMSAM. Dat onderzoekspanel is samengesteld op basis van telefonische werving (en maakt dus geen gebruik van zelfaanmeldingen).
Hoewel de onderzoeksmethode dus vergelijkbaar is (vooral online onderzoek), brengt een overgang naar een ander onderzoekspanel onherroepelijk trendbreuken met zich mee. Er zijn altijd kleine verschillen tussen onderzoeksbureaus: kleine verschillen in responssamenstellingen en antwoorden, maar ook verschillen in 'huiseffecten' van onderzoeksbureaus (ervaring van panelleden, specifieke samenstelling van het panel en vormgeving van de vragenlijst) en steekproefvertekening. Om te kunnen bekijken hoe groot die verschillen zijn, hebben we in het tweede kwartaal van 2020 een dubbelmeting gehouden onder leden van het MR-panel én onder leden van het LISS-panel, waar we in beide onderzoekspanels precies dezelfde COB-enquêtevragen stelden (in dezelfde volgorde). Vanaf het derde kwartaal van 2020 is het COB alleen gehouden binnen het LISS-panel. Er zijn in dit vierde kwartaal van 2020 dus vijftig COB-MR-metingen en drie COB-LISS-metingen.

Werkwijze

Om te beoordelen in hoeverre de MR-cijfers aansluiten op de LISS-cijfers hebben we de parallelmetingen van COB 2020/2 systematisch vergeleken. We vergeleken allereerst verschillende demografische kenmerken in beide datasets met de Gouden Standaard (een ijkingsinstrument voor nationale steekproeven, ontwikkeld door de Marktonderzoek Associatie in samenwerking met het Centraal Bureau voor de Statistiek). Dit geeft ons een beeld in hoeverre de datasets op deze kenmerken representatief zijn voor de algehele Nederlandse bevolking. Ook toetsten we verschillen in ongewogen demografische kenmerken tussen MR en LISS om te zien in hoeverre beide datasets onderling overeenkomen op deze kenmerken.
Vervolgens bestudeerden we 73 inhoudelijke variabelen op de thema's institutioneel en sociaal vertrouwen, omgang in samenleving, geluk, tevredenheid, zorgen over corona, verwachtingen over de toekomst, rol van de politiek en politieke opvattingen. We bekeken de verschillen in gemiddelden tussen beide datasets, het verschil in spreiding over de antwoordcategorieën en het verschil in het aantal niet-beantwoorde vragen. De beste uitkomst hier is dat de verschillen tussen beide datametingen op kernindicatoren heel klein zijn, omdat dat betekent dat respondenten van onze vragenlijst in beide onderzoekspanels (met dezelfde enquêtevragen in dezelfde volgorde) gemiddeld genomen dezelfde antwoorden geven, dezelfde verdeling hebben over de antwoordmogelijkheden en hetzelfde aandeel van de mensen het antwoord op een vraag schuldig blijft. Hoe meer overeenkomsten hierin zijn, hoe meer verantwoord we het achten de uitkomsten van de COB-MR- en COB-LISS-metingen samen te presenteren en te vergelijken (hoewel we altijd duidelijk visueel zullen blijven aangeven dat het gaat om twee verschillende dataverzamelingen). De volledige onderzoeksverantwoording met de systematische vergelijking kan worden opgevraagd bij de auteurs van dit COB-bericht; hieronder volgt een korte samenvatting van de belangrijkste bevindingen.

Leeftijdsverdeling verschilt: respondenten in LISS zijn ouder

Bij de vergelijking van de demografische kenmerken in beide datasets met de Gouden Standaard en de verschillen tussen MR en LISS onderling, springt het leeftijdsverschil het meest in het oog. In de COB-MR-dataset zitten relatief veel jongeren tussen de 18 en 24 jaar (in MR 5 procentpunten meer dan de Gouden Standaard en in LISS bijna 6 procentpunten minder). Deze groep is in het COB-MR-panel ook nadrukkelijk extra bij geworven (op basis van een personensteekproef van het CBS), omdat in het

oorspronkelijke panel onvoldoende jonge mensen konden worden geselecteerd en tot medewerking aan het onderzoek konden worden bewogen. Het leeftijdsverschil komt ook naar voren in de oudste leeftijdsgroep (65 jaar en ouder): bij LISS valt ruim 36% in deze groep, dat is aanzienlijk hoger dan de Gouden Standaard en in MR (respectievelijk 22% en 24%). Gemiddeld is een respondent in COB-LISS bijna 7 jaar ouder dan in de COB-MR-dataset. De verschillen naar geslacht en opleidingsniveau tussen beide datasets zijn klein en niet significant.

Maar weinig verschil in gemiddelden op inhoudelijke variabelen

Bij de minderheid van de inhoudelijke variabelen vinden we een significant verschil in gemiddelden (29 van de 73 in ongewogen data en 23 van de 73 bij gewogen data). Hoewel deze verschillen in gemiddelden tussen MR- en LISS-datasets statistisch significant zijn, zijn de verschillen over het algemeen zeer klein (op basis van de effectgrootte, een statistische maat om de grootte van het verschil op waarde te schatten). Er zijn slechts enkele indicatoren die een iets groter verschil laten zien: vertrouwen in ondernemingen, mate van geluk (alleen gewogen), tevredenheid met dagelijkse activiteit, tevredenheid met de Nederlandse economie (alleen ongewogen), het gevoel dat sommige groepen bevoordeeld worden, vinden dat landelijke politiek meer geld moet besteden aan verbeteren mobiliteit en vinden dat er te weinig aandacht is voor mensen die het minder hebben (alleen gewogen).

Spreiding vergelijkbaar binnen beide datasets

Naast de gemiddelden maakt ook de spreiding uit: het kan immers zo zijn dat respondenten gemiddeld hetzelfde antwoorden, maar zich toch heel anders over de antwoordcategorieën verdelen (bijvoorbeeld op de antwoordschaal vaker uitersten kiezen, of juist meer gecentreerd zijn). Dat lijkt niet aan de orde: de verdelingen en spreiding tussen beide datasets zijn veel vaker wel gelijk tussen MR en LISS dan niet.

Aandeel niet-beantwoorde vragen in beide datasets vrijwel gelijk

Voor variabelen waar het aantal mensen dat geen antwoord op de vraag geeft (hier rekenen we ook de mensen toe die ‘ik weet het niet’ antwoorden) substantieel is (nabij de 5% of meer), is getoetst of dat aandeel significant verschilt tussen beide datasets. Dit was slechts voor drie variabelen het geval, namelijk tevredenheid met Europese politiek (in MR iets meer), de stelling dat bestuur van het land overgelaten moet worden aan enkele krachtige leiders en de stelling dat Nederland meer dan nu moet bijdragen aan de oplossing van internationale klimaatproblemen (in LISS meer).

Weinig verschil in effecten geslacht, leeftijd en opleiding

Voor de zeven inhoudelijke variabelen waar een wezenlijk verschil waarneembaar was in de gemiddelde antwoorden, hebben we gewogen multivariate regressies uitgedraaid naar geslacht, leeftijd en opleiding. Het verschil tussen MR en LISS blijft bestaan en laat zich dus niet weg verklaren door deze achtergrondkenmerken. Met interactietermen tussen geslacht, leeftijd en opleiding en een dummy MR/LISS blijkt ook weinig verschil tussen beide datasets in de effecten van deze achtergrondkenmerken op de inhoudelijke variabelen. De meeste verschillen tussen beide datasets vinden we in het effect van leeftijd, wat wellicht niet verrassend is omdat de leeftijdsverdeling in beide datasets verschilt. Bij onze toekomstige analyses met de COB-LISS-databestanden zullen we naar verwachting af en toe verbanden tussen onafhankelijke variabelen en uitkomstmaten tegenkomen die we eerder niet zagen, of juist bepaalde verwachte verbanden niet terugvinden. Als dat het geval is, zullen we op dat moment verder analyseren of we de verklaring kunnen zoeken in de overgang van het MR- naar het LISS-panel. Dat laat zich op dit moment lastig voorspellen.

Conclusie

Op basis van bovenstaande systematische vergelijking tussen de COB-metingen van MR en LISS concluderen we dat de verschillen weliswaar klein zijn, maar dat we

de MR- en LISS-metingen niet zonder meer op elkaar kunnen laten aansluiten. We hebben immers te maken met twee verschillende dataverzamelingen met naast kleine verschillen in responssamenstellingen en antwoorden, verschillen in 'huiseffecten' van onderzoeksbureaus en steekproefvertekening. We achten het wel verantwoord de uitkomsten van de COB-MR- en COB-LISS-metingen in één figuur of tabel weer te geven, maar zullen duidelijk aangeven dat het gaat om twee verschillende dataverzamelingen. In dit kwartaal baseren we ons op de eerste COB-LISS-meting uit april 2020 en vergelijken deze met de COB-LISS-metingen van juli en oktober (dit kwartaal). De COB-MR-meting uit april 2020 komt alleen nog voor in de figuren en tabellen als dubbelmeting. Er worden soms ook vergelijkingen gemaakt tussen de COB-LISS-metingen en de COB-MR-metingen van vóór april 2020. Wanneer hierbij voorzichtigheid geboden is, zullen we dat nadrukkelijk in de tekst aangeven.

Onderwerpen in eerdere COB-berichten

2008|1: mediagebruikers, institutioneel vertrouwen, machteloosheid en Europa;
2008|2: levensinstellingen, informatie voor de regering en maatschappelijke participatie;
2008|3: groepen werkenden, economische en persoonlijke toekomstverwachtingen;
2008|4: basismotivaties, overheidsuitgaven, de crisis en publieke omgangsvormen;
2009|1: vrijheid van meningsuiting en Europa;
2009|2: opvoeding en gezin en de media over de crisis;
2009|3: de economische crisis voor mbo'ers en mkb'ers en politieke onvrede;
2009|4: politiek (on-)tevredenen en de multiculturele samenleving;
2010|1: maatschappelijke tegenstellingen en de relaties tussen jong en oud;
2010|2: bezuinigingen en vertrouwen in informatie over klimaat en vaccinatie;
2010|3: gevoelens van onveiligheid en internationalisering;
2010|4: grip op het leven en de publieke gevolgen van gejaagdheid;
2011|1: eurocrisis en vergelijking Denemarken – Nederland;
2011|2: Nederland in het buitenland, buitenlands beleid en burgertypen;
2011|3: eigen verantwoordelijkheid en groepen mediagebruikers;
2011|4: de inrichting van Nederland en sterke punten van Nederland;
2012|1: ontwikkelingen in de publieke opinie tussen 2008-2011;
2012|2: economische crisis en toekomst, Europa en opleidingsniveaus;
2012|3: houdbaarheid van de medische zorg en AOW en wensen voor de formatie;
2012|4: vrijwilligerswerk, maatschappelijke tegenstellingen, buitenland, niet-stemmers;
2013|1: protestgeneigdheid en vertrouwen in informatiebronnen;
2013|2: crisisperspectieven en -ervaringen en HEXACO-persoonlijkheidsdimensies;
2013|3: persoonlijke toekomstzorgen, inkomensongelijkheid en Europa;
2013|4: opvattingen over Oost-Europese arbeidsmigranten en lokale politiek;
2014|1: stemming over Europa en de Haagse politiek;
2014|2: (fysieke) risico's en verantwoordelijkheden;
2014|3: visies op Nederland en de toekomst en essay 'Van stemming naar bestemming';
2014|4: opvattingen over decentralisaties en vrijheid van meningsuiting;
2015|1: internationale politieke situatie, lokale tevredenheid en burgertypen;
2015|2: Europese Unie en burgerparticipatie;
2015|3: soorten vertrouwen in Nederland en politiek vertrouwen internationaal;
2015|4: perspectieven van mbo-opgeleiden;
2016|1: decentralisaties en referenda;
2016|2: vluchtelingen en pessimisme en optimisme over Nederland;
2016|3: politiek vertrouwen & verantwoordelijkheden en kerkelijkheid & godsdienst;
2016|4: energietransitie en electorale diversiteit;
2017|1: maatschappelijk onbehagen en politieke onvrede;
2017|2: discriminatie, vertrouwen in de media en het politieke landschap;
2017|3: toekomstperspectieven en de inhoud van optimisme;
2017|4: tien jaar Burgerperspectieven: veranderingen, trends en terugblikken;
2018|1: vertrouwen in informatiebronnen en lokaal bestuur & decentralisaties;
2018|2: globalisering en onveiligheidsgevoelens;
2018|3: samenleven;
2018|4: naar een flexibele samenleving?;
2019|1: maatschappelijke tegenstellingen en polarisatie;
2019|2: zorgen over de zorg;
2019|3: morele kwesties;
2019|4: integratie;
2020|1: klimaat en andere internationale zorgen en leeftijdsverschillen; en
2020|2: hoe kan het (nog) beter in Nederland en corona.

© Sociaal en Cultureel Planbureau,
Den Haag 2020

ISBN 978 90 377 0970 4
ISSN 1876 8598

Sociaal en Cultureel Planbureau

Postbus 16164
2500 BD Den Haag

info@scp.nl
www.scp.nl

Vormgeving: Sz+, Utrecht
Opmaak: Textcetera, Den Haag